

ÚJ NÉZŐPONT VII. ÉVFOLYAM 3. SZÁM

TÖRTÉNELEM, NÉPRAJZ, TÁRSADALOMTUDOMÁNY, HONISMERET

TARTALOM

TANULMÁNYOK

GULYÁS LÁSZLÓ SZABOLCS: NYÍRBÁTOR KÖZÉPKORI FÓTEREL.
TELEPÜLÉSTOPOGRÁFIAI REKONSTRUKCIÓS KÍSÉRLET.

PAPP KLÁRA: „MOST PEDIG BIHARRÓL!” RAISZ GYÖRGY JÓSZÁGIGAZGATÓ
LEVELEI A 19. SZÁZAD ELEJÉRŐL .

BÁN GERGELY KÁROLY: TERÜLETI KÜLÖNBSÉGEK A TRIANONI
MAGYARORSZÁG TERÜLETÉN A 20. SZÁZAD ELSŐ FELÉBEN. MÓDSZERTANI MODELL

RECENZIÓK

FÖLDVÁRI KATALIN: VÉGHSEÓ TAMÁS (SZERK.): FORRÁSOK A MAGYAR
GÖRÖGKATOLIKUSOK TÖRTÉNETÉHEZ. 4. KÖTET: 1917–1925

ÚJ NÉZŐPONT

VII. ÉVFOLYAM

3. SZÁM

TÖRTÉNELEM, NÉPRAJZ, TÁRSADALOMTUDOMÁNY, HONISMERET

A Hajdú-Bihar Megyei és Debreceni
Honismereti Egyesület online folyóirata

VII. évfolyam 3. szám

Debrecen, 2020.

Szerzőink

Bán Gergely Károly, doktorandusz (DE Történelmi és Néprajzi Doktori Iskola)
Földvári Katalin, tudományos segédmunkatárs
(MTA-SzAGKHF Lendület Görögkatolikus Örökség Kutatócsoport)
Dr. Gulyás László Szabolcs PhD, főiskolai docens
(Nyíregyházi Egyetem, Történettudományi és Filozófia Intézet)
Dr. Papp Klára DSc, egyetemi tanár (DE BTK Történelmi Intézet)

Főszerkesztő

Dr. Brigovác László PhD

Szerkesztőség

Dr. Papp Klára DSc, Szendiné dr. Orvos Erzsébet PhD,
Dr. Szendrei Ákos PhD, Dr. Török Péter PhD, Dr. Vajda Mária PhD

Szerkesztőbizottság

Dr. Gulyás László Szabolcs PhD, Kolozsári István, Kujbusné dr. Mecsei Éva PhD,
Dr. Seres István PhD, Dr. Szabadi István PhD, Szekeres Gyula, Szikla Gergő,
Dr. Szilágyi Ferenc PhD, Dr. Szilágyi Zsolt PhD, Tóth Aron

Technikai szerkesztő

Katona Péter

Angol fordítások

Brigovác Éva

Lektorálás

Dr. Gulyás László Szabolcs PhD, főiskolai docens
(Nyíregyházi Egyetem, Történettudományi és Filozófia Intézet)
Dr. Németh Péter (nyugalmazott múzeumigazgató, Jósa András Múzeum)

Kiadói és szerkesztői elérhetőségek

Kiadói székhely, szerkesztőségi postacím: 4032 Debrecen, Egyetem tér 1.
Szerkesztőségi e-mail cím: ujnezopont@gmail.com

ISSN 2064-7042

Tartalom

Tanulmányok

- GULYÁS LÁSZLÓ SZABOLCS: Nyírbátor középkori főtere. Településtopográfiai rekonstrukciós kísérlet.....5
- PAPP KLÁRA: „*Most pedig Bibarról!*” Raisz György jószágigazgató levelei a 19. század elejéről.....40
- BÁN GERGELY KÁROLY: Területi különbségek a trianoni Magyarország területén a 20. század első felében. Módszertani modell.....54

Recenziók

- FÖLDVÁRI KATALIN: Végheő Tamás (szerk.): Források a magyar görögkatolikusok történetéhez. 4. kötet: 1917–1925.....70

Contents

Studies

- LÁSZLÓ SZABOLCS GULYÁS: The Medieval Main Squares of Nyírbátor. Settlement Topographic Reconstruction Experiment. 5
- KLÁRA PAPP: “*And Now About Bihar?*” – The Letters of György Raisz, Property Manager, from the Beginning of the 19th Century.....40
- GERGELY KÁROLY BÁN: Territorial Differences in Hungary in the First Half of the 20th Century. A Methodological Model 54

Recensions

- KATALIN FÖLDVÁRI: Tamás Véghseő (ed.): Resources of the History of Hungarian Greek Catholics. Volume 4: 1917–1925. 70

Gulyás László Szabolcs

Nyírbátor középkori főterei.
Településtopográfiai rekonstrukciós kísérlet.¹

A középkori Alföld mezővárosai között kiemelkedő szerepet játszott Nyírbátor. A már az Árpád-korban is kitűnő kereskedelmi helyzetben lévő falu fejlődése a 14. századtól kapott újabb lendületet, amikor a felemelkedő Bástori család itt, a névadó településen rendezte be főúri rezidenciáját. A kitüntetett helyzet a mezővárossá fejlődő település számára főleg kereskedelmi kiváltságokat és központi hely szerepet, valamint a befolyásos birtokosok védelme következtében egyfajta biztonságot és stabilitást eredményezett. A 15–16. század fordulójának fontos fejleménye volt továbbá a nagy főúri építkezések megjelenése: ekkor jött létre ugyanis a település látképét a mai napig meghatározó épületek sora, azaz a ferences kolostor, a gótikus plébániatemplom és a főúri rezidencia hármassága. Különös véletlen és nagy szerencse, hogy részeiben vagy egészében mind a három épület jelenleg is áll, így Nyírbátor a középkori eredetű műemlékek tekintetében is kitüntetett helyet foglal el hazánkban.

Ha a mai településszerkezetre pillantunk, az első olyan jelenség, ami szemet szúr, a település központjában álló hatalmas és szabályos alaprajzú – elnyújtott trapéz, vagy tölcser alakú – főtér, azaz a mai Szabadság tér lehet, aminek mérete és elhelyezkedése több sarkalatos kérdést is felvet. Leginkább azt, hogy mikor jöhetett létre, azaz középkori előzményekkel rendelkezik-e, illetve, hogy ha igen, akkor mi az oka annak, hogy – a legtöbb középkori városias településünkkel ellentétben – nem itt áll a középkori plébániatemplom, hanem jóval távolabb, ettől északkeleti irányban? További kérdés, hogy minek köszönhető a főtér szabályos alaprajza?² A kérdések megválaszolásához vegyük számba a lehetséges forrásokat és azokat a jelenségeket, amelyek hatást gyakorolhattak a középkori Bátor településszerkezetének alakulására.

A településszerkezetet és a városfejlődést meghatározó tényezők

A település létét és jelentőségét megalapozó legfontosabb tényező egyértelműen a földrajzi helyzet volt. Bátor ugyanis az észak-déli irányban hosszan elnyúló, a modern korig szinte járhatatlan, a Kraszna vize által táplált Ecsedi-láptól nyugatra fekszik, ami kedvező kereskedelmi helyzetet eredményezett számára. Egyrészt itt haladt el az Erdély

¹ A tanulmány az NKFIH K 135814. számú kutatási pályázat támogatásával készült. Meg szeretném köszönni Németh Péter, Draskóczy István és Jakab Attila értékes tanácsait, amellyel hozzájárultak a tanulmány elkészültéhez. Köszönettel tartozom továbbá Bán Gergelynek is a mellékelt térképek megszerkesztéséért.

² A szabályos alaprajz problematikájával kapcsolatosan ld. például Maksay 1971. 106.: „Mezővárosaink nagy többsége azonban minden tervszerű átalakítás nélkül fejlődött ki rendezetlen, kicsiny utcástelepülésekből hol párhuzamosan, hol sugarasan, hol meg a legkülönbözőbb irányokban futó utcák szövevényévé, s ekként általában csak kiszélesülő főutcájuk szolgált piactérül, nem pedig szabályos négyszögletű 'forum', abogyan jelentősebb királyi városainkban.”

felől, Nagykárolyból érkező, majd a Tisza felé, Tokajba irányuló, s onnan a Lengyel Királyság területével is összeköttetést biztosító hagyományos kereskedelmi útvonal.³ Másrészt ez az út éppen itt keresztezett egy másik, szintén jelentős kereskedelmi csatornát. Ez utóbbi Debrecen felől érkeve északi irányban Beregszász és Munkács, illetve kelet felé a szatmári bányavidék és azon túl a máramarosi sóbányák felé haladt tovább. Mivel mind a két út kénytelen volt kikerülni az Ecsedi-lápot, szinte logikus módon csak itt, azaz Bátornál keresztezheték egymást.⁴

Különösen fontos szerepet játszott a település a Szatmár és Debrecen közötti kereskedelmi forgalomban. Szatmár felől érkeve, Debrecen felé haladva ugyanis az utazónak szintén meg kellett kerülnie az Ecsedi-lápot, ami kétféleképpen volt lehetséges. A rövidebb út délről kerülte ki a mocsarat, ezen haladva Domahidánál lehetett a Krasznán lévő hídon átkelni. Ezután legfontosabb állomása az imént említett Nagykároly volt, ahonnan észak felé futott tovább Bátor felé. A másik lehetőség az volt, hogy az utazó északi irányban indult Csenger felé és a kocsordi hídon átkelve a folyón Szalka érintésével jutott el Nyírbátorba, de ez valószínűleg csak áradásmentes időszakban volt járható út. Amennyiben a Kraszna és a Szamos vízállása magasan volt és a folyók vize elhagyta a medret, tovább növelve az Ecsedi-láp területét, akkor még északabbra, Gyarmat és Szamosszeg felé kellett kerülni. A lényeg az, hogy akármelyik úton is ment a kereskedő a portékáival, az Ecsedi-lápot megkerülve minden esetben útba kellett ejtenie Bátort, ha Debrecenbe szeretett volna eljutni.⁵

A kiváló földrajzi fekvés jól ismert a történeti szakirodalomban is. Legutóbb Kubinyi András érintőlegesen, míg Draskóczy István részletesebben foglalkozott ezzel a kérdéssel, Bátor kereskedelmi helyzetével és a térség vásárrendszerében játszott integráns szerepével.⁶ Az is teljesen világos, hogy minek köszönhető, hogy a Bátoriak másik jelentős környékbeli központjával, Ecseddel szemben végül a fontos utak metszéspontjában elhelyezkedő Bátor lett az elsőrangú a földesurak számára: Ecsed elhelyezkedése sokkal kevésbé volt kedvező, mint Bátoré, hiszen a láp vette körül. Így, míg Bátorra fejlesztendő mezővárosként és rezidenciaként tekinthettek, addig a várral is rendelkező Ecsed egyre inkább az uradalmi központ szerepkörben jelenhetett meg a terveikben.⁷

A fent kifejtett kedvező kereskedelmi helyzet komoly hatást gyakorolt a településszerkezetre nézve is. A magyar településtörténeti kutatás régi és fontos megállapítása, hogy a

³ Ezen az útvonalon már az Anjou-kor első felében megfordultak a kassai kalmárok is, amely bizonyítja nagy jelentőségét a távolsági kereskedelemben. Draskóczy 2006. 255.

⁴ Maksai 1940. 113–114., Entz–Szalontai 1959. 6., Fügedi 1982. 338., Kubinyi 2000. 127. A kereskedelmi helyzetre és az utakra ld. a következő két térképet: Blazovich 2002. 268. (Az Alföld 14–16. századi úthálózatának vázlata, melléklet) és Kubinyi 2000. 1. melléklet (Az alföldi és a közvetlenül határos megyék központi helyei a késő középkorban).

⁵ Erről a két lehetséges útvonalról tájékoztat minket I. Károly 1332. február 17-i oklevele is: „*quod universi mercatores et singuli de Zathmar et Zathmarnemty per Damanhida et per Kachurd venientes, transeuntes et procedentes cum omnibus et singulis eorundem curribus salibus et aliis quibuslibet rebus ac mercibus boneratis in predictam villam... Bathur vocatam venire... a dictis locis Zathmar et Zathmarnemty per dictos pontes transeuntibus*” – Középkori oklevelek 29. Az oklevél hitelességének megítélése ugyan nem egyértelmű (a kérdésre röviden visszatérünk majd), de ettől teljesen független tény, hogy ez a két lehetséges útvonal állt rendelkezésre a középkorban.

⁶ Kubinyi 2000. 128., Draskóczy 2006. 254–262.

⁷ Maksai 1940. 132., Entz–Szalontai 1959. 5–6., Németh 1979. 42.

falvak és mezővárosok utcaszerkezetét a kereskedelmi útvonalak nagymértékben meghatározták. A településekre befutó kereskedelmi utak lakóhelyként mindig népszerűek voltak a lakosság körében, s emellett a térbeli terjeszkedés során is általában ezek mentén hozták létre az újabb telkeket. Bátorban is ugyanez volt a helyzet, a „szinte sugárszerűen kilépő utcák” mellett jelölt ki telekhelyeket a földesúr és telepedett le a népesség.⁸

Nyírbátor utcaszerkezetét és a későbbi terjeszkedését tehát a négy bejövő útvonal határozta meg. Délkeleti irányból, közvetlenül Bogátról érte el a belterületet a Debrecen felől érkező út, amely Derzs falu irányában haladt tovább Szalka felé, a mezőváros északkeleti határában elhagyva a települést. Déli irányból, Vasvár falu felől érkezett az erdélyi útvonal, amely északnyugat felé kanyarodva Pócspon keresztül haladt a Tisza felé. A négy bejövő főútvonal nemcsak a megtelepedés súlypontjaként volt fontos tényező, hanem azért is, mert az utak által alkotott tömbök megnyitásával a későbbiekben ezekből kiváló kisebb utcák tagolták tovább Nyírbátor település- és utcaszerkezetét. Nem véletlen az sem, hogy a két országút metszéspontja pontosan egybeesik a mai Szabadság térrel, azaz a település feltételezett középkori főterével. Mindezek mellett további, kisebb jelentőségű, a környékbeli falvakba vezető utakról is tudomásunk van (például Gyulaj, Császári vagy Encsencs irányába) a középkorban.

Bátor utcaszerkezete a lokális földrajzi sajátosságokkal is összefüggésben állt. A 18. század végén keletkezett Első Katonai Felmérésen, de még a 19. századi kéziratos térképeken is jól kivehető, hogy a település vizenyős, belvizekkel és tavakkal szabdaltszerű területen alakult ki. Ez egyrészt meghatározta annak lehetőségét, hogy az utak milyen útvonalon futva érték el Bátort és haladtak annak belterületén, másrészt korlátozta a letelepedésre alkalmas részek nagyságát is. Az, hogy a Nyírbátorba befutó kereskedelmi utak ilyen bonyolult hálózatot alkottak, alapvetően ennek a vízrajzi helyzetnek a következménye volt.

Ilyen vizenyős területek és tavak voltak egyrészt a mai Szentvér utca és Árpád utca által határolt területen, a Szentvér utca–Édesanyák útja–Császári utca közötti részekben, a Hunyadi utca–Bajcsy-Zsilinszky utca–Zrínyi utca és a Szabadság tér által határolt tömbben, a Damjanich utca és Jókai utca találkozásánál északi irányban egészen a Dezső utcáig, valamint feltehetőleg a ma is meglévő tó is létezett már a ferences kolostor nyugati oldalán. Ennek a helyzetnek az egyik következménye az volt, hogy a kivezető utak mentén terjeszkedő, növekvő népességű mezőváros kifejezetten nagy területen helyezkedett el, hiszen egyes belső részei egyszerűen nem voltak alkalmasak új utcák létrehozására és telkek kialakítására. Emiatt pedig a település területén belül a párhuzamos utcák is viszonylag nagy távolságra futottak egymástól.

Szintén a helyi földrajzi sajátosságok körébe tartozik a plébániatemplom lokációjának kérdése is. Mivel a vizenyős lapály egyetlen kiemelkedő pontja a ma is létező templomdomb volt, teljesen érthető, hogy miért itt, a Derzs felé kivezető út mellett építették fel az egyházat, nem pedig ettől délkeletre, a mai Szabadság tér környékén, ahol a négy befutó kereskedelmi útvonal feltételezhetően metszette egymást, ami ezért sokkal logikusabbnak tűnő választás lett volna.

A mezőváros fejlesztésébe és a településszerkezet alakításába közvetett módon (kiváltásglevelek szerzésével és adományozásával), valamint közvetlen módon (telepítéssel,

---

⁸ Maksay 1971. 44–46., 71.

építkezésekkel) a földesurak is beavatkozhattak. Úgy tűnik, hogy Nyírbátorban be is avatkoztak.

A Gutkeled nemzetségből származó Bátoriak az 1270-es években tűntek fel a régióban birtokosként. A nemzetség első fontosabb jószágai a környéken a Szűz Mária tiszteletére felszentelt Adonymonostora környékén feküdtek.⁹ Ekkoriban szerezték meg Bátort is. A település elnevezése kétséget kizáróan melléknévből képzett puszta személynévi névadásra megy vissza, minden bizonnyal egyik – feltételezhetően első – birtokosa nevét viselheti, akinek még nemzetségbeli hovatartozása is bizonytalan.¹⁰ Úgy tűnik, hogy a birtokszerzés 1279-ben történt, nem fogadható el tehát erre nézve a több kutató által is felvetett 1272. évi dátum.¹¹

1279-ben Gutkeled nembeli Bereck, György és Benedek kapta meg királyi adományként korábbi tetteikért viszonzásul az örökös nélkül elhalálozott Vajda fia Langeusnak Bátor, Ábrány és Kisbátord birtokait.¹² Ezzel nemcsak egy későbbi uradalom magját vetették meg, hanem a családnak nevet adó központ is a kezükbe került. Bereck és utódai voltak az első birtokosok, akikkel kapcsolatosan állandósult az újonnan szerzett „Bátor” megnevezés is, ami mutatja, hogy ők már lakóhelyüknek tekintették a települést.¹³

Bátor fejlődésének és a család felemelkedésének a Bátoriak sikeres pártválasztása volt az alapja, hiszen egyértelműen I. Károly mellett tették le a voksukat a tartományúri harcok zűrzavaros éveiben. A király pártján elszenvedett sérelmeket és az uralkodóért tett erőfeszítéseket a 14. században kapott kiváltságleveleik is rendszeresen hangsúlyozták,¹⁴ de az is hűségüknek volt köszönhető, hogy 1317-ben a közeli Ecsedet is megszerezték adományként, ami megteremtette számukra az uradalomépítés lehetőségét.¹⁵ 1334-ben Ecsedre nézve még várépítési engedélyt is kaptak, az új várat pedig a király iránti hűségükre utalva a „Hűség várának” nevezhették el.¹⁶ A vár a 14. század közepéig fel is épült, ám ennek ellenére is a jobban megközelíthető Bátor maradt a kettő közül a fontosabb a számukra.¹⁷

A birtokszerzés után az újdonsült – és lassan a bárók közé emelkedő – földesurak gyors ütemben gyarapították a településre vonatkozó kiváltságleveleiket, olyannyira, hogy a 14. század közepére a privilégiumok mértéke – főként a kereskedelmi kiváltságokat tekintve – már-már gyanút keltően nagy volt, és messze meghaladta egy átlagos mezőváros szintjét. Gyorsan tekintsük át ezeket.

⁹ Entz–Szalontai 1959. 3–4. A monostorra ld. F. Romhányi 2000. 2.

¹⁰ Kiss 1988. II. 255., Tóth 2017. 24–25.

¹¹ Az eltérő véleményekre ld. Maksai 1940. 36., 113., Entz–Szalontai 1959. 4., Magyar 1975. 43., Fügedi 1982. 338., Jeney 1986. 94., Kubinyi 2000. 127., Németh 2008. 19., 20., 110., 153–154.

¹² MNL OL DL 1045, ÁÚO IV. 178., Reg. Arp. II. 2952. sz. A birtokadomány 1325. évi megerősítése Bereck fiaí részére: Anjou IX. 218. sz.

¹³ Balogh 1999. 125.

¹⁴ Entz–Szalontai 1959. 4–5., Balogh 1999. 109–110. Összefoglalóul a tartományúri harcokban játszott szerepükre nézve: Jeney 1986. 94–95., Németh 2006b. 299–300.

¹⁵ MNL OL DL 1704, Anjou IV. 439. sz. A középkor végi batori uradalomhoz tartozó falvak felsorolását ld. a Bátoriak és Rozgonyiak 1519. évi kölcsönös örökösödési szerződésében, illetve Werbőczy István 1520. évi feljegyzése alapján. Batori 291., 318.

¹⁶ „*Fidelitas quod in vulgari Hymseg dicitur*” – AOT III. 60–61.

¹⁷ Fügedi 1982. 337–338., Kubinyi 2000. 127–128. Továbbra is Bátor volt a „*possessio principalis et capitalis*” – AOT VI. 160.

1282. augusztus 15-én IV. László a települést szerdai hetivásár tartásának engedélyével ruházta fel, engedélyezve a kereskedők szabad mozgását és vámmentességét is.¹⁸ A Bátoriak 1330. március 14-e előtt újabb kiváltságlevelet eszközöltek ki, amely felmentette a lakókat a királyi és megyei bírák joghatósága és a királyi adó fizetése alól, a bírászkodás jogát viszont a földesuraknak adta át. Összességében a polgárok más királyi városok lakóihoz hasonló szabadságot kaptak, ugyanakkor a bíróválasztásról és önálló bírászkodásról szó sem volt ezek között.¹⁹ Utóbbi érthető is, hiszen rezidencia-településként a földesurak nyilvánvaló módon szilárdan kézben akarták tartani a település feletti joghatóságot. Az erős földesúri fennhatóság miatt a kiváltságlevél rendelkezései összességében nem eredményezhették azt, hogy a lakosság helyzete a valóban szabad városok polgárságának jogi szintjét elérje.²⁰ Bár erről az oklevélben konkrétan nem esett szó, újkori források alapján a kor gyakorlatának megfelelően a településre való szabad beköltözés és talán a kocsmáltatás jogát is magukban foglalhatták Bátor kiváltsággai.²¹

1332. február 17-én az eddigi okleveleket a hetipiacra vonatkozó lerakati vagy áru-megállító jog (esetleg útkényszer) követte, amely a lápot megkerülő északi és déli útvonalra egyaránt érvényes volt. Ezt I. Károly Batori Bereck fia: János szilágyi ispán, András váradi püspök, Lökös és Miklós kérésére adományozta. Ez alapján, ahogy arról már volt szó, a Szatmárból és Németiből érkező, Domahidán és Kocsordon átutazó, sóval és más portékákkal kereskedők számára kötelezővé vált, hogy a Bátorban szerdán tartott vásárokon megálljanak és áruikat lerakják. Ugyanazon a napon kelt egy másik oklevél is, amely a rendelkezést a kállóiakra és debreceniekre is kiterjesztette.²² Nem sokkal később, 1332. március 8-án a király parancslevelet bocsátott ki, amelyben felszólította a szatmári és németi kereskedőket, akik Domahidán és Kocsordon, de Nagyfalun és Szalacson is keresztül utaznak, hogy rendelkezése értelmében álljanak meg a Bátorban rendezett szerdai vásáron és kínálják fel portékáikat megvételre a fenti kiváltságlevélben foglaltaknak megfelelően.²³ Összességében a három oklevél elvileg lehetővé tette azt, hogy az Erdély és Buda, valamint az Erdély és Kassa közötti kereskedelmi forgalmat a batori lakosok kontrollálják.²⁴

A 17. századig több alkalommal átírt és megerősített 1332. évi oklevelek hitelével kapcsolatosan azonban komoly kétségek merültek fel a szakmán belül az elmúlt évszázadban, sőt, már a 17. században megpróbálta a Kamara kétségbe vonni a batori lakosok ilyen vonatkozású jogait.²⁵ Az oklevelekkel szembeni gyanakvás legfőbb alapja az volt, hogy a mezőváros jelentőségéhez képest indokolatlanul komolynak tűnik a kereskedelmi kivált-

---

¹⁸ Reg. Arp. II. 3159. sz., MNL OL DL 1045, Weisz 2012. 20.

¹⁹ Anjou XIV. 146. sz., CDH VIII/3. 404–411.

²⁰ Kubinyi 2000. 128.

²¹ Jeney 1986. 96–102.

²² Középkori oklevelek 28–33. A két oklevéllel kapcsolatos szakirodalomra, valamint értékelésére ld. Weisz 2012. 51. Szerinte ez az oklevél nem lerakati jogról szól, hanem csupán egyszerű útkényszer-rendelkezés volt.

²³ Balogh 1999. 119–121. A latin *depositio* kifejezés, amely egyértelműen utalna az árumegállítási jogára, nem szerepel az oklevélben. Draskóczy 2006. 253–254.

²⁴ Kubinyi 2000. 128.

²⁵ A kiváltságlevelek történetére a 17. századig ld. Balogh 1999. 121–123., Draskóczy 2006. 254. A 16–17. században a kiváltságokat megújították, illetve kiegészítették, de a 17. században már több alkalommal megkérdőjelezték a privilégium hitelét. Jeney 1986. 95–102.

ság szintje, hiszen ilyen jogot a korszakban csak Bátornál jóval fejlettebb települések bírtak, azaz a magyar oppidumokra ez a privilégium egyáltalán nem volt jellemző.²⁶ A szkeptikus álláspontot képviselő Németh Péter szerint az okleveleket Bátor István országbírósa idején hamisították, egy létező, 1332. évi kiváltságlevelet interpolálva, hogy így teremtsenek helyzeti előnyt a batori vásárnak a régió többi vásárával szemben.²⁷ Draskóczy István ezzel szemben diplomatikai érvek alapján nem tartja egyértelműen hamisítványnak mindhárom oklevelet, és úgy véli, hogy a kiváltság csak sóra és a hetipiacra vonatkozott. Az oklevelek a batoriak azon törekvését tükrözték, hogy a település helyi sóelosztó központtá váljon.²⁸ Összességében úgy tűnik, hogy jelen pillanatban nem lehet az oklevelek hitelességének kérdését megnyugtatóan eldönteni.

A település szerkezetének alakulása szempontjából a fentieknek ugyanakkor nem elhanyagolható jelentősége van. Ha ugyanis bizonyítani lehetne, hogy valóban rendelkeztek a batoriak ilyen kereskedelmi kiváltsággal, akkor az azt is megmagyarázná, hogy mi az oka annak, hogy a batori vásártér ilyen hatalmas méretű volt, és talán arra is választ adna, hogy miért nem a főtéren található a középkori plébániatemplom. De ne szaladjunk ennyire előre.

Akár volt Bátornak árumegállító/lerakati/útkényszer joga, akár nem, egy további fontos kereskedelmi kiváltsággal feltétlenül rendelkezett. A szerdai piacnap mellett ugyanis a Zsigmond-korra már két országos vásárral is bírt.²⁹ Sokadalmi közül az egyik a plébániatemplom védőszentjének napján, azaz Szent György ünnepén (április 24.) került megrendezésre. A plébánia patrocíniumával egybeeső sokadalomtartási időpont egyértelműen arra utal, hogy ez a jog korai volt, és már minden bizonnyal a 14. század első felében is létezhetett. Ebből a szempontból az 1330-as évek tűnnek a legvalószínűbbnek, hiszen tudjuk azt, hogy a Batoriak részt vettek és nagy áldozatokat hoztak I. Károly szerencsétlen kimenetű 1330. évi havasalföldi hadjáratában, és mivel már a tartományurak elleni harcában is elhivatottan és nagy árat fizetve támogatták az uralkodót, I. Károly úgy érezhette, hogy megérett az idő arra, hogy a hűséges családnak komoly kegyet gyakoroljon.³⁰ A másik országos vására Szent János ünnepén (június 24.) került megrendezésre. Úgy tűnik, hogy mind a két sokadalom időpontja alkalmazkodott a környék országos vásárainak időpontjához, azaz a régió vásárrendszerének integráns részét képezte.³¹ Ami a főtér említett méretét és elhelyezkedését illeti, tekintetbe véve az országos vásárokat, a kedvező kereskedelmi helyzetet, a két kereskedelmi útvonal jelentőségét és feltételezhetően nagy forgalmát,³² véleményem szerint ez már önmagában is indokolhatta annak kivételes topográfiai jellemzőit.

---

²⁶ Draskóczy 2006. 251–252.

²⁷ Németh 2008. 21.

²⁸ Draskóczy 2006. 253–255., Draskóczy 2018. 252.

²⁹ Weisz 2012. 161.

³⁰ Németh Péter szerint elképzelhető, hogy Bátor 1332-ben kapta a sokadalomtartási jogot. Németh 2008. 21. A Batoriak áldozatvállalására I. Károly oldalán ld. pl. Németh 2006b. 299–301.

³¹ Kubinyi 2000. 29–30. További adatok a település vásárait: ZSO I. 6114. sz., ZSO II. 6459. sz., Szabolcs 249. sz., MNL OL DL 55823, MNL OL DL 52102, MNL OL DL 30056. A hetipiac a későbbiekben is szerdai napon került megrendezésre. MNL OL DL 52372.

³² A település vásárait nagy távolságból is látogatták, még erdélyiek is rendszeresen megjelentek itt. A nyírbátori vásárba irányuló forgalomra nézve, konkrét példákkal ld. Gulyás 2014. 106.

A földesurak a fentiek mellett telepítésekkel is hozzájárultak a mezőváros fejlődéséhez és a topográfia alakításához. Már az 1354. évi birtokfelosztáskor megállapodtak abban a család tagjai, hogy bármelyikük utcákat nyithat és telkeket létrehozva hospeseket telepíthet le a saját településrészén.³³ Van is erre konkrét adatunk. 1400-ban például négy medgyesi jobbágy költözött át Bátorba, akiknek azonban régi lakóhelyükön maradt gabonáját learatták, ezért Bátori György fia János pert indított az ügyben.³⁴ A településszerkezetre nézve azonban a legjelentősebb hatást egy másik, feltételezhető telepítés gyakorolta. Már a 14. században feltűnik a forrásokban egy külön városrész vagy utca, amelyen szláv jobbágyok éltek. 1354-ben esik szó a Tótzugról, amely később is több alkalommal szerepelt az oklevelekben, például Tótszegként 1357-ben. 1446-ban a korábbi, kissé megfoghatatlan Tótzug/Tótszeg már utcává alakult (Tót utca).³⁵ Ez ismereteink szerint a mai település délnyugati részén helyezkedett el. Minden bizonnyal úgy jött létre, hogy csoportosan betelepített szláv jobbágyok érkeztek Bátorba a 14. század első felében, akik számára a Bátoriak itt, az ekkor még lakatlan településrészen, a Debrecen felé kivezető útvonal mellett jelölhettek ki lakóhelyet.

A család tagjai a fentiekén kívül építkezésekkel is hozzájárultak a mezőváros topográfiajának alakulásához. Ebből a szempontból a legfontosabb tényező az volt, hogy már a birtokszerzéstől kezdve itt rendezték be lakóhelyüket, sőt, a későbbiekben nemcsak az ecsedi ágnek, hanem a somlyói ágnek is volt itt kúriája.³⁶ Az egyszerű nemesi lakóhelyek mellett, párhuzamosan a család felemelkedésével³⁷ további, meghatározó kőépítmények is születtek. Az országos befolyást szerző Bátoriak ugyanis a középkor végén tudatos elhatározással komplex reprezentációs központtá építették ki a mezővárost, amely magában foglalt egy impozáns plébániatemplomot, egy ferences kolostort, valamint egy, a család presztízsét hirdető főúri palotát is. Mindhárom építmény meghatározó jelentőséggel bírt mind a mezőváros látképe és általános megítélése, mind pedig településmorfológiája szempontjából nézve.

Mivel ezek a fontos építészeti emlékek régóta a magyar kutatás érdeklődésének előterében vannak, és terjedelmes szakirodalommal rendelkeznek, ezúttal csak nagy vonalakban kívánom felvázolni a velük kapcsolatos ismereteinket.

A topográfiát meghatározó kőépítmények

A középkor folyamán írott források segítségével végig kimutathatók a Bátoriak nyírbátori nemesi udvarházai, amelyek a plébániával szemközt, a Derzs felé kivezető út mellett állhattak. Szinte bizonyos, hogy már Vajda fia Langeus is ide építette kúriáját, amit Bereckék a birtokszerzés után használatba is vettek és további udvarházakat hoztak létre

---

³³ AOT VI. 159–161.

³⁴ ZSO II. 501. sz.

³⁵ AOT VI. 157–166., MNL OL DL 4407, MNL OL DL 31100, MNL OL DL 73665, MNL OL DL 13934, Maksai 1940. 40.

³⁶ A Somlyóiak kúriája bizonyosan még az 1510-es években is létezik, amikor az Ecsedi ág már kiépítette reprezentatív palotáját a településen. Petróczy 172. sz. Az adatot Németh Péternek köszönöm.

³⁷ A Bátoriak középkori felemelkedésére és szerepére összefoglaló jelleggel ld. pl. Virágos 2006b. 62–65., Németh 2006b. és C. Tóth 2009a.

a környékén. Nem véletlen, hogy a család tagjai ide költöztek: az ekkor már itt, a templomdombon fekvő első templomépület vonzereje játszhatott ebben szerepet. Megfigyelhető ugyanis, hogy a középkor folyamán a birtokosok előszeretettel építették nemesi udvarházaikat a templom közelébe, még abban az esetben is, ha utólag telepedtek le egy faluban.³⁸ Ez Bátorban is így történt, ahol a templom és a nemesi kúriák együttese jelölhette ki a település korai központját.

Az első udvarházak bizonyosan a ma is létező és rekonstruált palotaszárny környékén álltak, és a források alapján nem is mindegyik épült közülük kőből, bizonyosan voltak közöttük fából készült épületek is.³⁹ Az 1430-as években két Bátori kúria léte feltétlenül igazolható a mezővárosban, s mindezek mellett egy később kiépítendő udvarházzal is szó esik. Hogy ez végül elkészült-e avagy sem, nem lehet megállapítani.⁴⁰

Bár korábban azt feltételezték, hogy már a 14. században állhatott itt, a templommal átellenben valamiféle vár, ezt nem lehet régészetileg igazolni. A plébániával szemközt feltárt U alaprajzú, nagyjából 60x80 méteres, négyszögű területen fekvő, három épületszárnyból álló kastély 15. század végi, a kolostorral és a gótikus plébániatemplommal egy időben keletkezett építmény lehetett, mely a korábbi, itt álló kúriák felhasználásával kerülhetett kialakításra. Az előkerült régészeti leletek is megerősítik azt a feltételezést, hogy eleinte itt több udvarház is létezett, amelyek egyes elemeinek felhasználásával Bátori István vagy utódai építették ki a középkor végén reprezentatív főúri rezidenciaként a palotájukat.⁴¹ Erődítve azonban ez még bizonyosan nem volt, és a középkori források sem erődítményként beszéltek róla.⁴² Úgy tűnik, az ásatások során feltárt és rekonstruált cölöpszerkezetű védőfal és sánc csak a 16. század közepére készülhetett el, amikor a zürzaváros belviszonyok szükségessé tették valamilyen védőmű kialakítását.⁴³

A település első, bizonyosan kőszerkezetű épülete a templomdombon álló templom-épület volt. Az erdélyi egyházmegye szatmári főesperessége alá tartozó⁴⁴ egyházra vonatkozó írásos adatok csak a 14. század elején tűntek fel. Bátorban ekkor már két papja van: 1313-ban kerültek elő egy hozománnyal kapcsolatos ügyben Simon és Márton papok.⁴⁵ 1334-ben Bátor Szatmár megyében a második legmagasabb pápai tizedet fizette.⁴⁶ A település egyházára, a Szent György mártírról elnevezett plébániatemplomra nézve kifejezetten későn, a század közepétől jelennek csak meg az első konkrét információink. 1354-ben egy oklevélben szerepel a templom rektora, majd 1484-ben újra feltűnik.⁴⁷ Plébánosairól több oklevél is beszámol, 1454-ből pedig presbitereire nézve is rendelkezünk adatokkal.⁴⁸

³⁸ Maksay 1971. 124.

³⁹ Székér–Tamási 1991. 5., Virágos 2006b. 65–67., C. Tóth 2013. 157., MNL OL DL 5326.

⁴⁰ MNL OL DL 12501, Bátori 62–64.

⁴¹ Entz–Szalontai 1959. 36–37., Magyar 1975., Székér–Tamási 1991. 19–20., Kubinyi 1992. 215–216., Virágos 2006a., Virágos 2006b. 68–76., Feld 2007., Horváth 2006. 309. A középkor végi palotára összefoglaló jelleggel ld. Székér 2003. 47–49.

⁴² Horváth 2006. 309–310., ld. főleg a 24. és 26. számú lábjegyzetek forráshivatkozásait!

⁴³ A várkastély rekonstrukciós rajzára: Székér–Tamási 1991. 18., 12. kép.

⁴⁴ Németh 2008. 23.

⁴⁵ Anjou III. 452. sz., MNL OL DL 96058, Kubinyi 2000. 128., Németh 2006a. 377.

⁴⁶ Németh 2008. 23.

⁴⁷ Németh 1979. 42.

⁴⁸ MNL OL DL 62313, MNL OL DL 62315, MNL OL DL 62316, MNL OL DL 62317.

A kutatás régészeti és történeti szempontból a következőképpen interpretálja a bátori plébániatemplom történetét. Az első – talán 12. századi eredetre visszamenő – templom-épület egy kisméretű rotunda volt, amelynek alapfalait megtalálták és így tudjuk, hogy a templomdombon, a mai református templomtól északra, annak közvetlen szomszédságában állt.⁴⁹

A mai templomépület előzménye a rotundától délre épült fel, talán a 13. század második felében, de feltehetően legkésőbb 1313-ra, amikor a településnek – ahogyan arról az imént szó volt – már két papja volt. Mindenesetre az első konkrét említés a Szent György egyházra, mint fentebb láttuk, csak 1354-ből származik, ekkor tehát már megkérdőjelezhetetlen, hogy állt. Ez a templomépület egy egyenes szentélyzáródású román stílusban készült kőegyház lehetett. Az új templom létrehozását a lakosság számának növekedése tehetné szükségessé, és minden bizonnyal Bereck vagy fia idején épült fel. Felvetődött a kutatásban, hogy amikor az 1310-es években Bátort a tartományúri harcok során támadás érte, talán a körtemplom is megrongálódhatott, és ezért volt szükség egy új templomépületre, de úgy tűnik, hogy ez már korábban is elkészült. A rotunda innentől kezdve az új templom kápolnája lett.⁵⁰

Mivel az újonnan épült egyház védőszentjének neve bizonyosan Szent György volt, a kutatás egyértelmű állásfoglalása szerint a körtemplom nem lehetett más, mint az 1433. évi birtokfelosztó oklevélben elsőként szereplő Krisztus Teste egyház.⁵¹ Ez pedig – az eddigi vélemények szerint – 1433-ig még bizonyosan külön állt az új templomtól, de később a két épületet átjáróval kötötték össze.⁵²

A Szent György egyház a hazai gótikus templomépítészet kiemelkedő méretű és színvonalú példája.⁵³ Építéstörténete kapcsán viszonylag szilárd talajon állunk, annak ellenére, hogy régészeti kutatása a mai napig sem teljes és végleges. Legutóbb 2008-ban folyt korlátozott falkutatás az épületben. Ez alapján egyértelműnek tűnik, hogy a templomnak legkésőbb a 14. századtól kezdve (de még valószínűbb módon már a 13. század második felétől) legalább három építési szakasza volt.⁵⁴ A harmadik, utolsó építési szakasznak köszönhetően nyerte el végleges, későgót formáját, azonban ennek záródátuma nem egyértelműen megállapítható. A munkálatok talán Bátori István vajda halála után indultak, és a korábban elfogadott vélemények szerint 1511-ig, azaz a nyírbátori stallum feltételezett idehelyezéséig be is fejeződtek. Az építettőnek Bátori András fia András tartja a kutatás.⁵⁵ Újabb későbbi és az 1511. évi dátumnál sokkal valószínűbb záródátumok is felmerültek az építkezés kapcsán, így például a leghihetőbbnek tekinthető 1517, sőt, a tetőszerkezet dendrokronológiai vizsgálata alapján még az sem kizárt, hogy a munkálatok csak az 1520-as években fejeződtek be végérvényesen.⁵⁶

---

⁴⁹ A rotunda története kapcsán újabban ld. Jakab 2016. 201–207.

⁵⁰ Simon 2009. 136., 141., Németh 2006b. 299–300. A tartományúri harcok során a település pusztítására: Anjou X. 194. sz.

⁵¹ MNL OL DL 12501, Középkori oklevelek 103–104., Entz–Szalontai 1959. 26., Simon 2009. 136–137.

⁵² Székér–Tamási 1991. 5–6., Székér 2003. 45–46., Simon 2009. 136., 143–145.

⁵³ Összefoglalóan: Entz–Szalontai 1959. 23–36. és Entz 1991.

⁵⁴ Összefoglalóan: Simon 2009. Szakirodalmi áttekintésként ld. uo. 135. 1. jegyz.

⁵⁵ Németh 1979. 43., Entz 1986. 89–90., Entz 1991. 2., 10–12., Virágos 2006b. 76–79.

⁵⁶ Simon 2009. 135–136., Grynaeus–Papp–Sarkadi–Tóth 2014.

A fent említett két templom és a ferences kolostortemplom mellett a helyi történeti hagyomány közvetett információk alapján egy negyedik egyházi épülettel is számol a településen. Ennek létét a nehezen magyarázható, már 1611-ben is használatban lévő Szentvér utca nevéből vezették le, úgy gondolván, hogy az utcanév egy egykori Szent Veronika kápolna nevét őrzi rövidített formában.⁵⁷ Az a tény, hogy a feltételezett, de semmilyen adattal nem igazolható Szent Veronika egyház és a későbbi Szentvér utca közötti genetikai kapcsolat toposza a mai napig tartotta magát, igencsak meglepő, főleg, hogy Mikešy Sándor már több, mint hat évtizede kifejtette ezzel kapcsolatosan megfogalmazott komoly aggályait a Magyar Nyelv hasábjain.⁵⁸

A fenti gondolatmenetet a középkori bátori egyházak kapcsán jelentősen módosította Németh Péter, egészen új megvilágításba helyezve a kérdést.⁵⁹ A kutatás ugyanis eddig – érthetetlen módon – nem tulajdonított igazán nagy jelentőséget a református templom déli kapuzatán szereplő háromsoros feliratnak, amely alapján az épületet Szent György és Szűz Mária tiszteletére szentelték.⁶⁰ Figyelemre méltó, hogy Szűz Máriára, mint a Szent György templom másik patrónusára ezen a feliraton kívül egyetlen további utalást sem ismerünk. Az pedig különösen értelmezhetetlen, hogy hogyan is lehetne két, jellegében egymástól ennyire távol álló patrónusa a templomnak?

Németh szerint a Szent György egyház északi oldalán álló, egykori rotunda, amelyet a templommal később összekapcsoltak, eredendően a feliratban is szereplő Szűz Mária nevet viselhette. Ez a Szűz Mária egyház volt az első plébániatemplom Nyírbátorban, amelynek korai létrejöttét már maga a titulus is valószínűvé teszi. Amikor a település népessége kinőtte a rotundát, továbbra is előnyben részesítve a templomdombot, attól kissé délre hozták létre a Szent György templomot – annak legelső, román stílusú változatát – a rotundából eközben pedig kápolna lett. Ezt a Szűz Mária kápolnát kötötték tehát össze az új templomépülettel, feltételezhetően akkor, amikor a templom második építési szakasza zajlott és létrejött az első gótikus egyházépület.

Az, hogy legkésőbb a 14. század elején egy Szent György mártír patrocíniumát viselő templomot építettek Bátorban a korábban is álló Szűz Mária nevet viselő rotunda mellé, már csak azért is tűnik érhetőnek, mert a birtokszerzést legitimizáló, az Ecsedi-lápban élő sárkányt Szent Györgyként legyőző Bátor Opos története is ugyanekkor, azaz a 14. században alakulhatott ki. Azaz: igencsak aktuális volt az efféle patrónusválasztás ekkoriban a család részéről.⁶¹

Mi a helyzet ez esetben a többször emlegetett Krisztus Teste és Szent Veronika egyházakkal? Mindezek alapján nagyon logikusnak tűnik, hogy soha nem volt a településen

⁵⁷ Entz–Szalontai 1959. 7–8., Szalontai 1994. 36., Virágos 2006b. 76–77., Kubinyi 2000. 130. Az utcanév Bátori Gábor 1611. évi, nyírbátori hajdúknak adott kiváltságában szerepelt először. Szövegét és facsimiléjét közli Dankó 1998. 36–38. Vö. Erdész 1998. 327–333.

⁵⁸ Mikešy 1956. 478–479.

⁵⁹ Németh Péter: A Boldogságos Szűz kápolna (kézirat) és Németh Péter: A Krisztus Teste és Vére kápolna (kézirat). Köszönöm Németh Péternek, hogy rendelkezésemre bocsátotta megjelenés előtt álló kéziratait!

⁶⁰ „AD HONOREM MAGNI DEI EIVSQ(VE) MATRIS VIRGINIS INTEMERATE AC DI VI GEORGY MARTIRIS MAGNIFICVS DOMINVS ANDREAS ANDREE DE BATOR FILI VS SVIS IMPENSIS HOC TEMPLVM A FVNDA MENTIS EXTRVXIT OB PIETATEM”

A feliratot többek között közli: Entz–Szalontai 1959. 39., Szekér 2003. 44.

⁶¹ Összefoglalóan: Magyar 1973.

Szent Veronika kápolna, és a Szentvér utca a Krisztus Teste és Vére titulus alapján kaphatta a nevét, azaz ez az egyházi intézmény, a Krisztus Teste kápolna állt a mai Szentvér utcában (és nem a plébániatemplom melletti rotundával egyezett meg, ahogyan idáig feltételezték, hiszen az Szűz Mária nevét viselte). Ha ez valóban így volt, a Krisztus Teste kápolna helyét is könnyű kijelölni, hiszen a református egyház parókiája még az újkorban is a Szentvér utcában volt, s nyilván ezen a telken, ennek előzményeként működhetett itt a korábbi katolikus kápolna is. Mindenesetre a parókia kertjében (az akkor még Rózsa Ferenc utca, ma újra Szentvér utca 21. szám alatt) 1981-ben olyan patkó alakú épületalakok kerültek elő, amelyek igazolhatják a feltevést.⁶² Mivel a kápolna nem szerepel a 14. századi birtokfelosztásokban, kijelenthető, hogy építése a század utolsó harmadától az első említésig, azaz 1433-ig terjedő periódusban történhetett, valószínűleg akkoriban, amikor a Szent György templom második, immár gótikus építési szakasza is zajlott, és amikor összekötötték azt a Szűz Mária kápolnával. Ez feltehetőleg I. Bátori István asztalnokmestersége idején történhetett. A Krisztus Teste egyház méretéről, kinézetéről, felépítéséről azonban semmit sem tudunk.

Az imént kifejtett értelmezés a bajori egyházakkal kapcsolatosan jóval elfogadhatóbbnak tűnik az eddigi teóriáknál, és lehetővé teszi, hogy kijelentsük: egyszer és mindenkorra el kell feledkeznünk a nem igazolható létezésű Szent Veronika egyházzal, amely valójában Krisztus Teste egyház volt.

Nyírbátor fejlettségét nemcsak jelentős plébániatemploma és kápolnája, hanem még inkább ferences kolostora⁶³ bizonyítja. A koldulórendek megtelepedése egy településen ugyanis mindig a befogadóhely városiasságának függvénye volt.⁶⁴ A Nyírbátorban alapított és ma is álló minorita kolostor alapítási ideje és építésének körülményei sokáig nem voltak tisztázottak. Az ezzel kapcsolatos eddigi véleményeket és az építményre vonatkozó írásos forrásanyagot nemrégiben C. Tóth Norbert foglalta össze, illetve dolgozta fel akkurátusan.⁶⁵ A szerzetesrendi intézmény alapítását eleinte a 14. századra, később pedig a 15–16. század fordulójára helyezte a történeti kutatás. Utóbbi elképzelés szerint Bajori István vajda az 1479. évi kenyérmezei csata után kezdett nagyívű építkezésekbe, ennek eredménye a kolostor, valamint a ma is álló plébániatemplom és a főúri rezidencia felépítése is.⁶⁶ Az elmúlt évtizedekben folytatott régészeti kutatások alapján kijelenthető, hogy a kolostorépület valóban a 15. század végén jöhetett létre.⁶⁷ Hogy a tekintélyes méretű, egyhajós, sokszögzáródású szentéllyel lezárt templomépület berendezése mikorra készülhetett el, vitatott. A dilemma szoros kapcsolatban áll a nyírbajori stallum történetével, amelyet felirata alapján 1511-ben fejeztek be, s amelyet egyes vélemények szerint eredendően

---

⁶² Mikešy 1956. 478., Székér 2003. 46. A régészeti feltárást részletesen nem publikálták, dokumentációja pedig jelen pillanatban sajnos nem elérhető. Az első katonai felmérésen, ugyanezen a helyen mintha egy szintén patkóíves záródású alaprajzot tüntettek volna fel, de sajnos minden további magyarázat nélkül. Feltételezhető, hogy ez a romosan még a 18. század végén is álló alapfalakat jelölhette. – Első Katonai Felmérés.

⁶³ Összefoglalóan: Entz–Szalontai 1959. 15–23., Németh–Balázsik 1994., Szalontai 2000., F. Romhányi 2000. 8., Székér 2003. 50–51., Balázsik 2009., Balázsik 2012.

⁶⁴ Fügedi 1972.

⁶⁵ C. Tóth 2013., további, bőséges szakirodalommal!

⁶⁶ Például Entz–Szalontai 1959. 7., Szalontai 2000. 1–2., Kubinyi 2000. 130., Németh 2006a. 379–382. Összefoglalóan az eddigi véleményekre ld. C. Tóth 2013. 153.

⁶⁷ Balázsik 2012., C. Tóth 2013. 153–154.

dően ide készítettek, ám ebben a kérdésben jelenleg is élesen megoszlanak a nézőpontok.⁶⁸ A 15. század végi alapításra utal az intézmény első írásos említése is, amely csak 1494-ből ismert.⁶⁹ Innentől kezdve a kolostorra vonatkozó írott források megszorodnak, főleg a ferenceseknek végrendeletileg juttatott kegyes- és miseadományok kapcsán. Összességében úgy látszik, hogy az alapítás nem kizárólag Bátori Istvánhoz köthető, hanem abban Bátori András és annak testvérei is szerepet játszhattak.⁷⁰

A településszerkezetre a fenti egyházi intézmények komoly hatást gyakoroltak. A templomdombon felépített első templom határozta meg Bátor korai központjának elhelyezkedését és a nemesi kúriák lokációját. A Krisztus Teste és Vére kápolna azonban már inkább csak következmény volt, mint településmorfológiát alakító tényező. Amikor a lakosság számának növekedésével a főtérből keleti irányban kiindulva egy új utcát hoztak létre – a későbbi Szentvér utcát – és valószínűleg a Zsigmond-korban folyó főúri építkezések során elhatározták egy új kápolna felépítését, azért dönthettek úgy, hogy az ide fog kerülni, mert a mezőváros belsőbb részein a beépítések miatt megfelelő méretű szabad hely már nem állt rendelkezésre. Ez az új utca azonban eleinte még gyéren benépesített lehetett, ráadásul a kápolna a főúri udvarházaktól is viszonylag kényelmesen megközelíthető volt a mai Édesanyák útján keresztül. Ez lehetett a döntő helyének kijelölése.

A kolostor szintén hozzájárult a település szerkezetének alakulásához a 15. század legvégén. Az alapítók által kijelölt terület korábban egy utcák által közbezárt tömb volt, melynek legjelentősebb részét az itt lévő tó töltötte ki. Mivel ez a tömb viszonylag közel volt a főtérhez és a földesúri lakóhelyekhez is, talán reprezentációs szempontok mentén döntöttek arról, hogy itt húzzák fel a kolostort. További következményként egy új – a középkor folyamán Bátorban a legkésőbb létrehozott – utca kialakítását is eredményezte az alapítás, amelyről még lesz szó.

A település középkori utcaszerkezetéről beszámoló források

Amennyiben Nyírbátor középkori településszerkezetét vizsgálni kívánjuk, több nehézséggel is meg kell küzdenünk. Habár a középkorban a család a mezővárost többször is felosztotta, és az ezzel kapcsolatosan keletkezett oklevelek leírásai szerencsésen fennmaradtak, a kérdés így is számos problémát felvet. Nagy gondot jelent, hogy újkori kéziratok urbéri térképek egyáltalán nem állnak rendelkezésre a település belterületére nézve, csupán a három, 18–19. századi katonai felmérés és a 19. századi kataszteri térkép⁷¹ azok, amelyek Bátor alaprajzáról valamennyire beszámolnak. Így pedig nem egyszerű feladat a középkori írott források információit a térképre vetítenünk. Ráadásul ezek a késői kéziratok térképek is nélkülözik azokat a részletes adatokat és mikrotoponímiákat, amelyek a középkorra nézve egyértelműen használható információkat hordoznak.

A 18. század vége előtti időszakból tehát nincs pontos ábrázolásunk a település szerkezetéről. A legelső ilyen térkép az Első Katonai Felmérés volt, amely az 1780-as évek

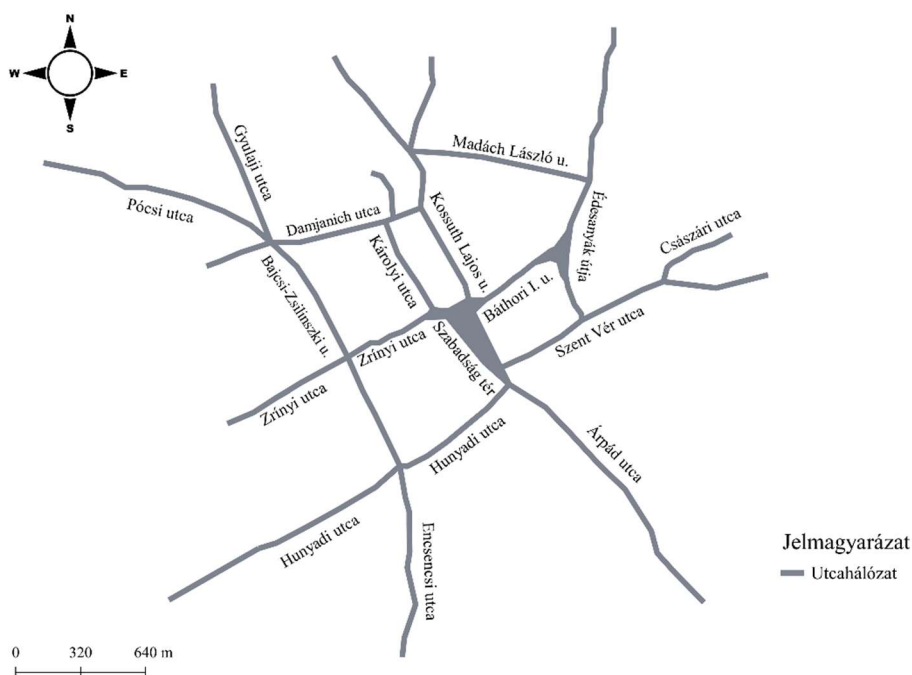
⁶⁸ A stallumon lévő, a készítés dátumára utaló feliratot közli többek között Entz–Szalontai 1959. 40., Szekér 2003. 44–45., Mikó 2015. 269., fényképe uo. 271. A stallum befejezésére nézve ld. Németh 1979. 42., C. Tóth 2009b., Mikó 2012. 58–62., Mikó 2015. 287–290.

⁶⁹ Solymosi 1999. 221.

⁷⁰ C. Tóth 2013. 154–160.

⁷¹ Első Katonai Felmérés, Második Katonai Felmérés, Harmadik Katonai Felmérés, Kataszteri Térképek.

állapotát tükrözi. Ha a 18–19. századi katonai felméréseket összevetjük a mai városalappal, rögvést szembesülhetünk azzal a ténnyel, hogy az elmúlt bő 200 évben Bátor utcaserkezete érdemben nem változott. A mezőváros újkori központját a tölcésér alakú piactér jelentette, a település utcahálózatát pedig az innen kiinduló, a környékbeli falvak irányába mutató utcák alakították ki, amelyek ma is léteznek (1. ábra). De vajon utalnak-e ezek az újkori térképábrázolások a középkor végi Nyírbátor szerkezetére is?

1. ábra. Az Első Katonai Felmérés utcáinak mai megfelelői.

A hazai és nemzetközi kutatás sokat foglalkozott a kéziratos térképek történeti forrásértékével. Az eddigiek alapján úgy tűnik, hogy az iparosodás korszakát megelőző időszakban a térképek alapján rekonstruált újkori utcaserkezet szinte mindig visszaadja a középkor végi településmorfológiát. Az utcák ugyanis jóval állandóbb és stabilabb jelenségeknek bizonyulnak, mint a városalappal egyéb elemei. Igaz, bizonyos jellemzői akár módosulhatnak is, ezért mindig úgy kell az újkori városalappal tekinteni, mint egyfajta palimpszeszt, amelyből időnként kisebb-nagyobb részeket kivakarnak.⁷² Mégis, jó eséllyel feltételezhető ezek alapján, hogy Bátornak az első felmérésen szereplő, újkori városmagja hűen visszaadja a középkor végi helyzetet, így mi is ebből indulunk ki a vizsgálat során.⁷³

A térképes ábrázolások nyújtotta lehetőségeknél jobban állunk, ha az okleveles forrásokot vesszük számba. A település középkori utcaserkezetére nézve a legjobb forrást

⁷² Stracke 2011. 184–187., Szende 2013. 31–32.

⁷³ Maksay 1971. 92., Kubinyi 2000. 129.

azok a birtokfelosztások jelentik, amelyeket a család tagjai a 14. századtól kezdve több alkalommal is végrehajtottak.⁷⁴ 1354-ben három részre osztották a mezővárost, majd ebből a háromból egy részt 1357-ben, egy részt 1370-ben, egy részt pedig 1373-ban újra felosztottak. Mindezeket egy 1433. évi birtokfelosztás és egy 1446-ban zajlott leánynegyed-végrehajtás egészítheti ki. Lássuk, hogy milyen tapasztalatokkal szolgálnak számunkra ezek az oklevelek!

Az egri káptalan 1354. január 22-i oklevelében jelentette I. Lajosnak, hogy Bátori Bereck leszármazottai – Bátori Bereck fia Lökös fia Péter, Bereck fia Miklós, illetve Bereck fia János fiai: László, György és István – bihari, szatmári és szabolcsi birtokaikat színük előtt három egyenlő részre osztották.⁷⁵ 1353. december 21-én elsőként Bátorba, az érintettek legfőbb birtokára szálltak ki az osztályt elvégezni, amelyről részletes jelentést tettek. A felosztás értelmezését ugyanakkor nagyban nehezíti, hogy nem minden esetben utca-rendben haladtak a településen belül az osztály elvégzése során.

Ekkor Bátor egyik része, a Tótzugnak (*Thotzugh*) nevezett nagy utca (*maior platea, corporalis platea*), északi irányban egészen Majos fia Miklós hospes telkéig, további két, abból kiinduló utcával (*platea*) – ezek a Cseke utca (*Chekenulcha*) és Bogát utca (*Bogathulcha*) – Lökös fia Péteré lettek. A fent említett Miklós-féle kúriától kiindulva – azzal együtt – északi irányban, hasonlóképpen a főutca (*corporalis platea ipsius possessionis*), a Pócsi utcával (*vicus Pochynulcha*) és a Vasvári utca (*vicus Wosvarylulcha*) felével, mely a második főutca felé és keleti irányból egészen a piachelyig (*locus fori*) halad, továbbá a teljes Marhart utca (*vicus Marbeyk*) de a Nemes utca (*viculo seu platea Nemesulcha*) nélkül Bereck fia Miklósé lett. A Vasvári utca másik fele a piachelyig, a Tótzugnak nevezett főutcával, a határig terjedően a teljes Téglás utcával (*vicus Theglasulcha*) Bereck fia János három fiának jutott. A Nemes utca egy kisebb része a határtól és északi irányból egészen Kisded dictus Pál házáig Lökös fia Péteré, az említett ház és innen az utca végéig tartó rész Bereck fia János fiaié, míg az utca másik sora nyugati irányból az egyház rektorának házáig Bereck fia Miklósé lett. A rektor háza és a Szent György egyház kegyurasága közös maradt. Továbbá hat mészárszék (*sedes macelline*) a piachelyen Péter része felől Péteré, a Miklós részén lévő öt és a Péter részén lévő egy mészárszék Miklósé, és ugyanennyi, azaz hat, szintén Miklós részén lévő *macellum* János fiaié lettek. A piachely jövedelmei a feleket közösen illették meg. Felosztották továbbá Bereck fia János gyümölcsöseit és kertjeit is, a néhai Cseke conditionalis telekhelyével együtt.

Az oklevél további része már nem Bátorra vonatkozó rendelkezéseket tartalmaz, így számunkra ez a szöveg ebből a szempontból lényegtelen, kivéve azt a passzust, amely lehetővé tette a felek számára, hogy saját birtokrészeiken – nemcsak Bátorban, hanem az összes megosztott jószágon is! – telkeket hozzanak létre és utcákat nyissanak a hospesek számára.⁷⁶

A fenti rendezéshez néhány évvel később, 1357-ben nyúltak újra hozzá. Ekkor Bereck fia János három fia: László, György és István sorshúzással osztották fel egymás között a három évvel korábban szerzett birtokrészüket. A felosztás egy része Bátor belterületét is érintette. Ez alapján – minden bizonnyal a Vasvári utcán – Pető mészáros telkével kezdve egészen Izsák házáig terjedő részek, valamint Vörös Benedek telkétől az utca végéig, a

⁷⁴ A birtokfelosztásokat topográfiailag értelmezi Kubinyi 2000. 128–129. és Németh 2008. 22–23.

⁷⁵ AOT VI. 157–166., MNL OL DL 4407.

⁷⁶ AOT VI. 159–161., Németh 2008. 22.

Tégla utcáig (*vicus Theglauchba*), valamint a teljes Tégla utca Lászlóé lett. A Vörös Benedek-féle telket, amelyen Vörös János is él, továbbá egy telket, amelyen Szegi András és Pete lakik, illetve János ötvös telkét a Tótszeg utcával (*vicus Tothzeg dictus*) György kapta. Megegyeztek továbbá abban is, hogy testvérük, István váradi kanonok javait halála után szintén felosztják majd, illetve, hogy magtalan haláluk esetén részük a másikra száll.⁷⁷

A harmadik bátori rendezés bő egy évtizeddel később történt. 1370-ben az említett két testvér, László és György, valamint Lökös fia Péter osztotta fel az elhunyt Miklós fia Miklós részét. Eszerint a Majos fia Miklós telkétől északra lévő részek a Pócsi utcával (*vicus Pochynucha*), majd innen a keleti irányba húzódó utcával a másik főutcáig (*ad alium vicum seu contratam corporalem*) Mátyás fia Tamás házával bezárólag a három testvér, azaz László, György és István közös birtoka. A Tamás szomszédságában lévő Demeter szabó házával kezdve a piachelyig (*locus fori*) terjedő részek a Vasvári utca (*vicus Vosvaryucha*) felével és a teljes Marhart utca (*vicus Marharthucha*) egészen a Vasvári felé haladó utolsó utca végéig Lökös fia Péteré. A familiárisok számára rendelt Nemes utcát (*platea nobilium*) megosztják, úgy, hogy a plébános házának oldalában álló telkek fele Péteré, a másik fele Varjú János jobbágy telkével bezárólag a három testvére legyen. Miklós udvarháza Györgyé lett, de a Derzs falu felé vezető úton túl (*ultra viam versus possessionem Ders*), Péter udvarháza mellett nem lehetett már újabb épületet emelnie. Megosztották mindemellett Miklós gyümölcsösét is.⁷⁸

1373-ban folytatódott az osztozkodás a két testvér között. Ez alapján Lökös fia Péter nekik jutott jobbágytelkei közül a vásártér felőli részen (*a parte fori*) négy Györgyé lett. Az utcát nyugati irányban átlépve Varró Péter házával bezárólag az összes telek északi irányban, majd nyugatra fordulván az utca végéig, aztán az utca másik oldalán északi irányban, majd innen végig keleti irányban, végül pedig délnek haladva Kayul János házáig – de e ház nélkül – Györgynek jutottak a telkek. A Szolga utcában (*platea Zolgaulcha*) Gál telke szintén az övé lett. Kayul János házától – azt kizárva – dél felé haladva egészen Kisli fia Péter házáig, azzal együtt, illetve Péter egy fél telke a Vásár utcán (*in platea fori*), továbbá innen a mondott Szolga utca felé haladva, Gál házánál az egyház felőli részen Jakab telke Lászlóé lett. Testvérük, a néhai István birtokairól így rendelkeztek: a Szolga utcában kelet felől Imre telke Lászlóé, a Vásár utca fele (*platea Wasarulcha*) a keleti részen, majd a végétől nyugatra haladva, befordulva a Téglás utcába (*platea Teglasulcha*) dél felé az utca végéig szintén Lászlóé lett. István két elhagyott mészárszéke közül az egyik, amely az említett László mészárszékénél van, Lászlónak, a másik, amely a néhai Miklós fia Miklós mészárszékénél található, pedig Györgyé lett.⁷⁹

A fenti oklevelek alapján a 14. századból kifejezetten sok írásos adatunk van tehát a településszerkezetre nézve. Sajnos ez a bőség nem jellemző az ezt követő időszakra. A 15. századból elsőként egy 1433. évi birtokfelosztásból lehet információkat nyerni a mezőváros felépítéséről, amelyben a legfontosabb új adat az, hogy első alkalommal esik szó a Krisztus Teste és Vére egyházról.

1433-ban tehát Bátori Péter fia János fiai, István, Tamás és Bertalan osztoztak meg ősi birtokaikon, köztük Bátoron is. Ennek során úgy rendelkeztek, hogy a Bátorban álló kúriájuk Bertalané legyen. Erre való tekintettel ugyanakkor a Krisztus Teste tiszteletére

⁷⁷ MNL OL DL 31100, MNL OL DL 73665.

⁷⁸ MNL OL DL 5854.

⁷⁹ MNL OL DL 6127, MNL OL DL 31106, MNL OL DL 74677, CDH IX/4. 672–675.

épített kistemplom vagy körtemplom mellett lévő kis utcában (*in vico parvo seu platea penes ecclesiam parvam et rotundam in honorem sacratissimi corporis Christi constructam*), attól nyugatra négy jobbágytelek egészen a sarokházig, sőt, azzal, mint nemesi kúriával (*pro curia nobilitari*) együtt, valamint az utca többi részével, a sarokháztól kezdve északi irányban egy sorban az utca végéig terjedően Istvánnak jutott. Az említett kúriával szemközti soron, a mondott egyház másik oldalától, hasonló módon egy sorban ugyanannak déli, vagy a Vasvári falu felé eső végéig terjedően az utolsó házat vagy telket egy ugyanabban a sorban lévő, nemesi kúriához alkalmas üres területtel a mondott Tamásnak juttatták.⁸⁰

Végül, 1446-ban Bátor Tamás lányainak kellett a leánynegyedet kiadni, s ennek következtében újabb adatok kerültek papírra Bátor topográfiájára nézve. A leleszi konvent által kibocsátott oklevél a mezőváros kapcsán elsőként tíz, név szerint említett jobbágy telkét sorolta fel, majd említést tett a Krisztus Teste utcáról (*in vico Corporis Christi*), ahol három üres telket nevezett meg. Ezután következett a Piricse felől található Tóth utca (*in vico Thothmcha vocato a parte possessionis Peryche*), ahol két üres jobbágytelek áll, a felsorolást pedig a mezővárosban található további 6 üres jobbágytelekkel zárták.⁸¹

A fenti források tehát viszonylag részletesen beszámolnak Nyírbátor középkori utcáiról. Vajon milyen módon lehet ezt a képet megfeleltetni a 18. századból ismert településalaprajzzal?

Nyírbátor középkori utcaszerkezete

Nyírbátor fenti leírásokból ismert utcáit az elmúlt évtizedekben több kutatónk is megpróbálta azonosítani és elhelyezni a térképen. Már Maksay Ferenc is kísérletet tett arra, hogy a középkori utcákat a mai párjaikkal megfeleltesse. Ő az általa szerkesztett térképen az 1354. évi oklevél és a település új- és jelenkori szerkezete alapján teljesen logikus módon két párhuzamos, durván észak-déli (pontosabban északnyugati-délkeleti) irányú főutcát, *platea corporalist* feltételezett, míg északon szerinte ezekből a Pócsi, délen pedig a Bogáti és Vasvári utca vált ki (2. ábra).⁸² Entz Géza a település szerkezete kapcsán egy vásártérre kiszélesedő piacutcáról, mint Bátor észak-dél tájolású egyik tengelyéről, valamint egy a kolostor és a plébániatemplom között húzódó, erre merőleges másik tengelyről beszélt.⁸³

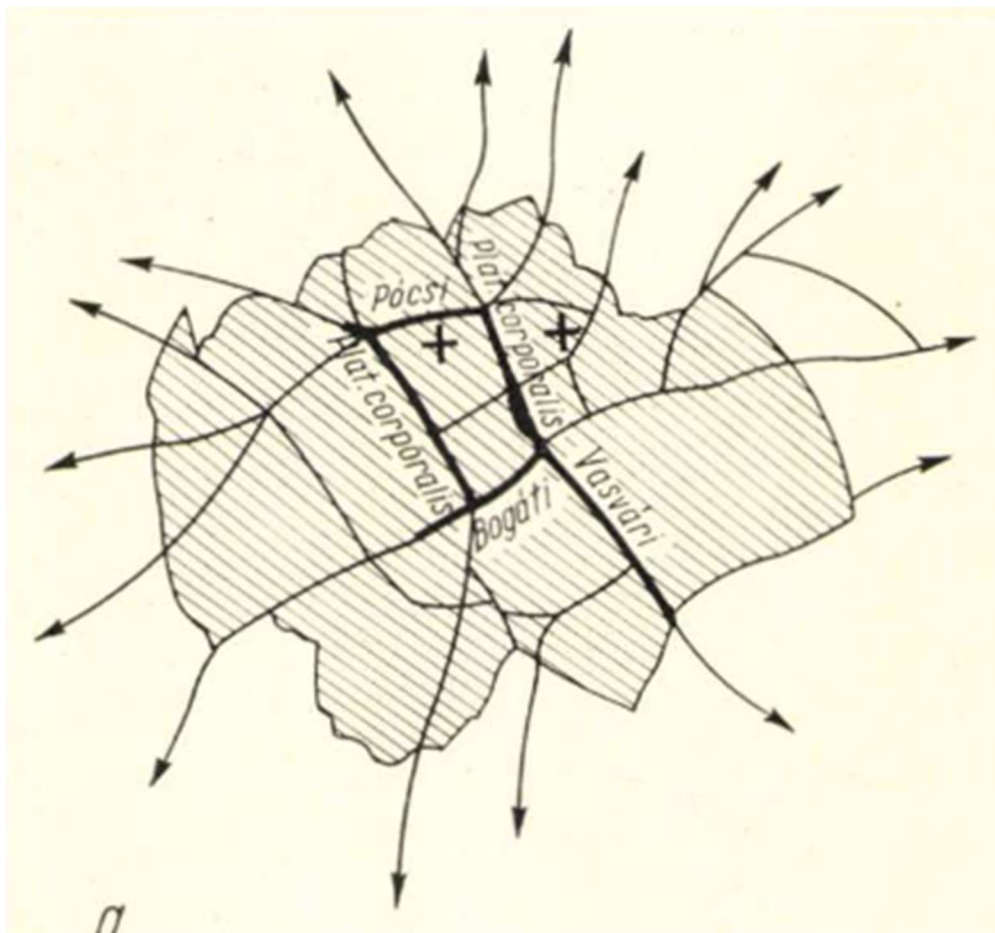
---

⁸⁰ MNL OL DL 12501, Középkori oklevelek 103–104.

⁸¹ MNL OL DL 13934.

⁸² Maksay 1971. 70–71.

⁸³ Entz 1986. 90.

2. ábra. Nyírbátor középkori településszerkezete Maksay Ferenc szerint.⁸⁴

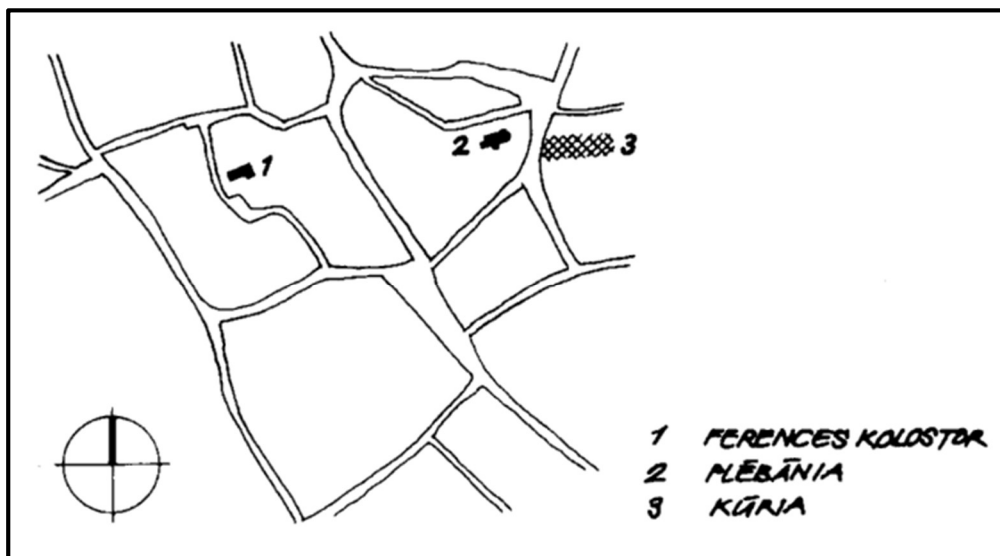
Kubinyi András 2000-ben megjelent fontos monográfiájában próbálta értelmezni a birtokosztályok topográfiai tanulságait.⁸⁵ A mezőváros morfológiáját ő maga is a településen összefutó kereskedelmi utakból vezette le (3. ábra). Ez alapján két, a településen áthaladó főútvonallal számolt. Az egyik délnyugati irányból, Debrecen felől érkezett Nyírbogáton keresztül (ma is ezen az útvonalon halad ez az út, a 471-es számú főút), majd északkeleti irányban hagyta el a települést, hogy Szalka felé továbbfutva északról kerülje meg az Ecsedi-lápot és jusson el Szatmárba és Németibe. Kubinyi véleménye szerint ez az útvonal a Bogati utca felől érkezett be a mezővárosba, majd szerinte a Marhart utcán haladt tovább (amelyet a mai Zrínyi utcával vett egynek) és északkeleti irányban futott kifelé a belterületről. A másik nagyon fontos útvonal az Ecsedi-lápot szintén Szatmár és Németi felől érkezve, déli irányból kerülte meg, majd a váradi és erdélyi útkapcsolattal is rendelkező Nagykárolyból futott tovább Bátor felé. A települést Vasvári irányából, azaz délkeletről érte el, majd északnyugati irányban, Pócs felé haladva hagyta el azt,

⁸⁴ Maksay 1971. 70.

⁸⁵ Kubinyi 2000. 129–130.

a Tisza-révek felé igyekezve. Az útvonalat a Vasvári és Pócsi utcák jelzik szerinte az említett oklevelekben.

A két, 14. század közepén megjelenő *platea corporalis*-t Kubinyi Maksayhoz hasonlóan értékelte, azaz úgy gondolta, hogy e két párhuzamos utca közül a nyugatra lévő a mai Bajcsy-Zsilinszky utcával esik egybe, és megegyezik az oklevelekben feltűnő Tótzuggal, míg a keletre lévő a Szabadság tér és az Árpád utca nyomvonalát követi. Szerinte a Vásár utca természetesen a mai Szabadság térről azonosítható, amely az egykori keleti főutca részét alkotta. A Nemes utcát a mai Szabadság teret annak északi részén keletre elhagyó utcával, azaz a református templom és a Báthori-udvarház felé haladó Báthori István utcával vette egynek.

3. ábra. Nyírbátor középkori településszerkezete Kubinyi András szerint.⁸⁶

Kubinyi koncepciója elfogadhatónak tűnik, de némi kiegészítésre szorul. A település szerkezetének vizsgálata során a legnagyobb zavart leginkább az okozza, hogy a hatalmas kiterjedésű főtér jelentős távolságban van a plébániatemplomtól, holott a korai piacok a legtöbb esetben a templom szomszédságában helyezkedtek el. Habár Fügedi Erik arról beszél, hogy Bátorban a középkori földesúri kúria és a plébániatemplom is a főtéren állt,⁸⁷ ez a kijelentés nem tűnik értelmezhetőnek, hiszen ezek a ma is meglévő épületek attól valójában jóval távolabbra, északra, északkeletre fekszenek. Persze, eleve felvetődik az a súlyos kérdés, hogy a mai főtér vajon valóban megegyezik-e a középkori vásártérrel, illetve, ha meg is egyezik, már a település létrejöttétől fogva létezett-e?

Az ellentmondás csak úgy oldható fel, hogy ha Bátor utcaszerkezetében egy jelentős és tudatos átalakítást vizionálunk. Egy ilyen már Fügedi Erik is felvetett, de véleménye

⁸⁶ Kubinyi 2000. 167.

⁸⁷ Fügedi 1982. 338.

szerint, ha volt is ilyen jelentősebb beavatkozás a település szerkezetébe, akkor az a kolostor építésével lehetett összefüggésben, és csak az 1480-as években következhetett be.⁸⁸ Úgy vélem, ebben a kérdésben nincs igaza, és már sokkal korábban megtörtént a településszerkezet átformálása, ráadásul ez nem is a kolostor alapításával volt kapcsolatban.

Véleményem szerint a település központja kezdetben nem a későbbi főtéren volt, hanem a plébániatemplom környékén. Ezt több jel is mutatja. Egyrészt, itt található a templomdomb, Bátor belterületének egyetlen jelentősebb kiemelkedése, amelyen az első templomot felépítették. Teljesen életszerű, hogy itt jött létre a település központja is.⁸⁹ Ezzel szemben, az út túldalán helyezkedik el a későbbi Batori-rezidencia, amelynek előzményei a 13. század végétől a család ágainak különálló kúriái lehettek. Ennek kapcsán elég csak arra utalni, hogy az 1370. évi felosztáskor mind Lökös fia Péter, mind pedig Miklós fia Miklós udvarháza itt, azaz a Derzs felé vezető útvonal mellett, a templomtól nem messze volt. Az sem véletlen, hogy a plébános háza is a közelben feküdt, ahogyan a familiárisokat is ide, azaz a településmagba költöztették a későbbiekben a Batoriak. Így az is teljesen érthetővé válik, hogy a Nemes utcát, mint az egyik legrégebben birtokolt településrészt a család tagjai a későbbiekben is közösen bírták.⁹⁰ Úgy tűnik továbbá, hogy eleinte a hetipiacot is itt, a templomdomb lábánál tarthatták, amit az is bizonyíthat, hogy a 18–19. századi térképek alapján a mai Báthori István utca, az Édesanyák útja és a Madách utca ezen a környéken szinte térré szélesedett ki, és ez a sajátosság a mai napig jól megfigyelhető.

Az utcaszerkezet tehát ebben a korszakban, azaz a 13. század végén a következőképpen nézhetett ki (4. ábra). A központot a templomdomb és a rajta álló Szűz Mária rotunda, illetve a 13. század végétől már a Szent György templom uralta, amelyet legalább három irányból (dél, nyugat, észak) temető vett körül. Ez a temető valószínűleg a domb lábáig, talán kicsivel azon is túl terjedt.⁹¹ A templomdombtól keletre haladt el a Derzsre, s azon keresztül Szalkára futó országút. Az útnak ezen a szakaszán, a templommal szemben volt az első piactér. Az út túldalán, a ma is álló, restaurált palota környékén épült fel Vajda fia Langeus kúriája – feltételezhetően a mai palota helyén –, amelyet a Batoriak is használatba vettek, amikor a birtokot 1279-ben megszerezték.

A település lakott részei véleményem szerint ekkor még csak erre a területre, illetve az innen kiágazó néhány utcácskára terjedtek ki. Ilyen volt a mai Báthori István utca, az Édesanyák útja felső szakasza, valamint a mai Madách utca is. Feltételezésem szerint lehettek telkek az Édesanyák útja alsó szakaszán, a mai Báthori István utcai elágazástól délre. Az utolsó lakott utca nyugati irányban a Kossuth Lajos utca lehetett, és egyúttal a mai Szabadság tér északi részén is, még ha nem is nagy számban, de szórványosan megtelepedhetett már a népesség. Szinte kizárt, hogy a templom környékét leszámítva itt már valódi, zárt utcák sorakoztak volna. Minden bizonnyal csupán házak és telkek utakhoz igazodó, többé-kevésbé rendezetten álló halmazára kell gondolnunk.

Míndez persze nem jelenti azt, hogy az újkori térképeken látható, egymástól nagy távolságra fekvő párhuzamos utak ne léteztek volna már az Árpád-kor végén is, hiszen a

⁸⁸ Fügedi 1982. 338.

⁸⁹ Már Maksay Ferenc is felhívta arra a figyelmet, hogy a középkori mezővárosokban és falvakban a templom szinte mindig a központban helyezkedett el. Maksay 1971. 123.

⁹⁰ MNL OL DL 5854. A „Nemes utcák” mindig a familiárisok lakóhelyét jelölték. Maksay 1971. 126.

⁹¹ A templomdomb környékén egyelőre még csak újkori sírok kerültek elő, de bizonyosan itt volt a temető már a középkorban is. Jakab Attila szíves szóbeli közlése.

kereskedelmi forgalom már ekkor is ezeken haladt keresztül. De nem lehet reálisan arra gondolni, hogy a 13. század végi Bátorban – akármilyen jelentős faluról is van szó – ezek már benépesítésre kerültek volna.

Ezek a kereskedelmi utak a következőképpen futottak. A Debrecen felől érkező útvonal a mai Hunyadi utca vonalán érte el a település határát, délkeleti irányból, majd északnyugati irányba fordulva, az itt található két tó nyugati partján futott tovább, a mai Bajcsy-Zsilinszky utca vonalát követve, hogy Pócs irányában elhagyja Bátort. A két említett tó közül az északabbra lévő, a Papok rétje, amely a kolostor mellett feküdt, ma is megvan, ettől délre helyezkedett el a másik, mára már eltűnt vizenyős terület. Ha a Debrecenből érkező utazó Károlynak akart továbbhaladni, akkor a délebbre fekvő tó déli partján, a mai Hunyadi utca vonalán vezetett az útja, majd a mai Árpád utcát elérve és délre fordulva tudta azt folytatni.

Hogyha valaki Pócs felől érkezett a településre, és Szalka vagy Nagykároly felé akart továbbmenni, vagy Debrecen irányából ment Szalka felé, akkor a két tó közötti száraz részen keresztül vezetett a lehetséges útvonal, amely a mai Zrínyi utcával egyezik meg. Erre haladva jutott el a mai Szabadság tér északi részének környékére, ahol elérte a korabeli Nyírbátor település első házait. Innen ágazott le északra az az út, amelyen át – immár lakott részekon áthaladva – Gyulajra lehetett eljutni (Kossuth Lajos utca), ha azonban egyenesen továbbment az utazó, akkor a mai Báthori István utcán végigszekerezve elérte a település fentebb leírt központját, amelyet elhagyva jutott el Derzsbe. A mai Szabadság tér környéke azért is volt fontos, mert itt csatlakozott be az imént említett úthálózatba az Erdély felől, közvetlenül Vasváriból érkező útvonal is, mely a mai Árpád utca vonalát követte. Aki ezen az úton érkezett és Tokaj felé akart továbbhaladni, annak szintén az említett két tó között kellett átmennie, nyugati irányban utazva.

4. ábra. Nyírbátor a 13. században.

A fentiekben a 13. század végéig vázoltuk fel a településszerkezetet, amikor a mezőváros súlypontja még a mai belterület északi-északkeleti részén volt. Feltételezhető, hogy ebben a korszakban a mai főter környéke még nem volt komolyabban beépítve, és a központtól délre és nyugatra található, a 14. század közepétől a birtokmegosztások során említett utcák sem léteztek még.

Ezen a helyzeten a 13. század végi vásárkiváltság, illetve a birtokközpont-lét megjelenése változtatott. Minden bizonnyal az történhetett, hogy a hetipiác jelentőségének növekedésével, de főleg az országos vásártartás jogának megszerzésével a korábbi vásártér már nem volt képes kielégíteni az ezzel kapcsolatos igényeket. A vásárteret egészen egyszerűen kinőtte az a megnövekedett kereskedelmi forgalom, amit a kialakuló rezidencia-szerep, a sokadalmak, illetve a feltételezhető árumegállító jog eredményezett. Ráadásul a korábbi területen a bővítésre sem volt komolyabb lehetőség, hiszen a templomépület, az e melletti temető és a környéken fekvő komolyabb építmények (a család tagjainak udvarházai és például a plébános háza), akadályozták ezt a bővítést. Hozzá kell még tenni, hogy ez egy eleve viszonylag sűrűn beépített, számos telket magában foglaló településrész lehetett, ami megint csak akadályt jelentett ebből a szempontból. Ilyen előzmények után a Bátoriak úgy dönthettek, hogy egy új helyet jelölnek ki a vásárnak. A mai vásártér lokációja mellett több érv is szólhatott, így például az, hogy ezen a helyen megfelelő méretű szabad terület állt rendelkezésre, de az sem volt utolsó szempont, hogy ahogyan arról már volt szó, itt, azaz a településközponttól nyugatra futottak össze a Tisza-révek felől, a Debrecen felől, a Szalka felől, valamint az Erdélyből érkező útvonalak, azaz a két országos

jelentőségű főútvonal is épp a későbbi téren keresztezte egymást. Ha volt valamilyen speciális sajátossága a nyírbátori vásártérnek, akkor az éppen az volt, hogy az összes fontosabb bejövő utca keresztülment rajta, ami alapvetően a helyi földrajzi, de leginkább vízrajzi tényezők következménye volt.

Így jöhetett tehát létre a tölcserre emlékeztető alaprajzú főtér a Vasvári utcához illeszkedve a mai Szabadság tér helyén, amely az 1354. évi birtokfelosztásnál tűnt fel elsőként. Hogy létrejött valóban nem tehető korábbra, mint az Árpád-kor vége és az 1354 közötti időszak, közvetett bizonyítékokkal, az oklevelek terminushasználatából is igazolható. Az első két alkalommal ugyanis, amikor a vásárteret említik, azaz 1354-ben és 1370-ben még csak a „vásár helye” (*locus fori*) kifejezést alkalmazzák rá, ugyanakkor 1373-ban már vásárnak (*forum*), illetve vulgárisan Vásárutcának (*platea Wasarulcha*) nevezték.⁹² Ez pedig arra utalhat, hogy a 14. század első felében a bátori vásártér még elég képlékeny jelenség volt, helyét nem sokkal korábban jelölhették ki, azaz még nem integrálódott megfelelően és végérvényesen a településszerkezetbe (ahogyan a köztudatban sem rögzült). Így hát egyszerűen *locus*-ként említették. Mivel nem a klasszikus, urbánus értelemben vett vásártér volt, eleinte nem is alkalmazhatták rá a szokásos *theatrum*, esetleg *forum* kifejezéseket, de utcának sem nevezhették, mert annyira friss volt még az áthelyezése, hogy a határa sem épülhetett ekkorra még be. 1373-ra azonban ez már minden bizonnyal megtörténhetett, gyakorlatilag a Vasvári utca egy körbeépített, kitáguló szakaszát alkotta.

Ami a vásártér speciális alakját, a csaknem hegyesszögű háromszögbe hajló trapéz alaprajzot illeti, logikus tényezők indokolják, hogy mi eredményezhette ezt. Amikor az Árpád-korban a Vasvári felől, azaz déli irányból érkező utazó elérte a mai Szabadság tér déli részét, döntési lehetősége volt az útja folytatását illetően. Amennyiben Szalka vagy Gyulaj felé akart továbbmenni, akkor az útját tovább folytatta nagyjából észak felé, követve azt az egyenes vonalat, amely mentén Vasvárriból a településre érkezett. Ha azonban Pócs, Kálló és Tokaj felé vezetett az útja, akkor a két, már említett tó közötti átjárót kellett becéloznia, amely innen északnyugati irányban helyezkedett el. Ez a helyzet egy Y alakú útelágazást eredményezett ezen a területen. Amikor a Bátoriak meghozták a döntést – véleményem szerint az 1330-as években –, hogy új vásárteret jelölnek ki a sokadalmaknak, az Y alakú útelágazás mentén már minden bizonnyal megjelentek az első lakóházak. Ezért nagyon pragmatikusan jártak el: a létrehozandó vásártér területének az Y két szára közötti területet jelölték ki, az itt feltételezhetően álló néhány házat elbontatták, ellenben a kijelölt terület keleti és nyugati szélén, az utak külső oldala mellett létrehozott telkeket meghagyták és melléjük újabb telekhelyeket parcelláztak ki. A lakosság növekedésével ezeket a házhelyeket lassan beépítették, amely végérvényesen rögzítette az új vásártér határait és speciális alaprajzát.

Hogyan nézhetett ki a középkor végén a nyírbátori utcaszerkezet az említett birtokfelosztások adatai alapján (5. ábra)? Létezett egyrészt a két, korábban többször említett, északnyugat-délkelet tájolású párhuzamos főutca, amely nyugati és keleti irányból a későbbi kolostornak helyet adó tömböt fogta össze. A főutcák közül a nyugatra lévő a mai Bajcsy-Zsilinszky utca (ennek északi szakasza a 19. századi Nagy Kállói utcával egyezik meg)⁹³ nyomvonalán feküdt, de feltehetőleg eleinte csak a mai Zrínyi utca vonaláig lehetett déli irányban benépesítve. A nyugati főutca északi végén – a mai körforgalomnál –

⁹² AOT VI. 159–161., MNL OL DL 5854, MNL OL DL 31106.

⁹³ Kataszteri Térképek

Kérdéses, hogy ez a településről kifelé haladó utca egyezik-e meg az oklevelekben feltűnő Bogáti utcával, vagy a település északkeleti részén található út, azaz a mai Debreceni utca, ahol a 471-es számú főút befut a városba? Úgy tűnik, hogy ez volt az. Egyrészt, a mezőváros ezen részét megszerző és a Bogát utcát is birtokló Lökös fia Péter az osztálylevél alapján a település délnyugati utcáit birtokolta, nem az északnyugati. Másrészt a 19. században a Tóth utcát még Nagy Bogáti utcának, míg a Hunyadi utcát Kis Bogáti utcának nevezték,⁹⁶ így logikusnak tűnik, hogy a Debrecen felé haladó forgalom itt hagyta el a Bátor területét. Végül azt is hozzá kell tenni, hogy a mai Debreceni utca elején, a körforgalomnál még az újkorban is (a 18. század elején) a ferencesek majorsága állt, azaz elméletileg itt semmilyen utca nem ágazhatott ki még délkeletnek a középkorban.⁹⁷

Szintén itt, azaz a Tót utca környékén (a mai Bajcsy-Zsilinszky utca déli szakaszán) kell keresnünk a Cseke utcát is, melyről tudjuk, hogy annak egy mellékutcája volt, és abból vált ki. Ez véleményem szerint nyugati irányban ágazott el a Tót utcából a főtérről egy magasságban. Keletre nem is ágazhatott volna, hiszen ott volt az egyik, már említett tó, viszont már a 18. századi térképeken is jól kivehető, hogy itt nyugati irányban volt egy út, amely a főutcából indult ki, nagyjából a mai Zrínyi utca nyugati szakasza környékén. Elnevezése személynévi eredetű volt, és talán valamilyen kapcsolatban lehet az 1354-ben említett Cseke nevű lakossal is.⁹⁸ Ezt azonban sajnos nem lehet egyértelműen bizonyítani.

A nyugati főutca középső szakaszán az észak felől érkező főútvonalról volt egy keleti irányú leágazás, amely a mai főtér északi része felé haladt tovább, az említett két tó között. Ez a ma Zrínyi utca néven ismert utca a 19. században még Kis Kállói utca néven volt ismeretes,⁹⁹ ami mutatja, hogy itt valóban főútról van szó, azaz még a 19. században is itt haladt tovább keleti irányban a Nagy Kállói úton Kálló felől a településre érkező kereskedelmi forgalom. Nagyon úgy tűnik az oklevelek alapján, hogy a kanyar után keletre húzódó utcarészt is Vasvári utcának hívták eleinte, azaz a délről bejövő főút integráns része volt. Az utcának ez a szakasza az oklevelek szerint a nyugati főutcától egészen a keleti főutcaig húzódott, ahol déli irányt véve ment tovább Vasvár irányába. Amikor a főteret létrehozták, ez a felső szakasz elveszthette korábbi elnevezését, így gyakorlatilag az ekkor létrejövő Vásár utca részévé vált.

A főtér északkeleti sarkában három irányban ágazott el az utcaszerkezet. Ettől északra nyílt a keleti főutca (a 19. századi Farkas utca, ma Kossuth Lajos utca), amely Gyulaj felé vezetett, de középkori nevét sajnos nem tudjuk,¹⁰⁰ míg maga a Vasvári utca déli irányba fordult, és a mai Szabadság tér és Árpád utca nyomvonalán hagyta el déli irányban a várost. A Vasvári utca északi részét, ahogy láttuk, később Vásár utcának nevezték, déli, a településről hosszasan kivezető szakasza azonban megőrizte eredeti nevét.

⁹⁶ Kataszteri Térképek

⁹⁷ MNL SzSzBML XII. 32/11. (Prothocollum Conventus Báthoriensis ad S. Mariam Reginam Angelorum Ordinis Fratrum Minorum S. P. Francisci Conventualium, Provinciae S. Elisabeth per Hungariam, Transylvaniae Partesque ad nexas) 157. p., 178. p. Az adatért Németh Péternek tartozok köszönettel.

⁹⁸ MNL OL DL 4407.

⁹⁹ Kataszteri Térképek

¹⁰⁰ Egyszerűen csak „*vicus seu contrata corporalis*”-nak titulálják a középkorban. MNL OL DL 5854. Megjegyzendő továbbá, hogy a 19. században erre használt Farkas utca elnevezés talán már korábban, esetleg a középkor végén is használatban volt. Mindenesetre 1749-ben már így hívták. Szalontai 1984. 33.

Ha a nyugati főutca felől érkezve a vásártérre nem térünk le északra, de nem is fordulunk délnek, hanem egyenesen haladunk előre a templom felé, akkor lassan északkeleti irányba fordulva a mai Báthori István utcára – a familiárisok számára fenntartott középkori Nemes utcára – jutunk. A Nemes utca a templom és a Bátor-udvarház közötti részen, ott, ahol ma az Édesanyák útjának felső szakasza található, kisebb térré szélesedett ki, majd élesebben északra fordulva Derzs felé hagyta el a mezőváros területét.¹⁰¹

Itt, az egykori központban még két, már az Árpád-korban is létező utcáról kell megemlékeznünk. Már a kezdetektől lakott lehetett az a már említett utca, amely a templomdombot északról kerülte meg és a Nemes utcától nyugati-északnyugati irányban haladva érte el a keleti *platea corporalis*-t (a mai Madách, a 19. századi Temető utca).¹⁰² Véleményem szerint ez nem lehet más, mint a többször is a Nemes utca kontextusában említett Marhart utca. Az utcanév minden bizonnyal német személynévi eredetű volt, ez esetben felvethető, hogy egyházi személy – talán a templom egy papja? – nevéből alakult ki.

A másik az a templom környékéről déli irányban futó, a Vasvári utcával párhuzamos, attól keletre található kis utcácska, amely a későbbi Szentvér utcával kötötte össze a Nemes utcát. Ezt az utcát a 19. században még Kis Szentvér utcának hívták,¹⁰³ ma pedig az említett Édesanyák útjának déli szakasza. Feltevésem szerint ez lehet az az utca, amelyet a források Szolga utca néven említenek, már csak azért is, mert amikor 1373-ban a birtokokat megosztották és a Szolga utcát első alkalommal említették, kiderült, hogy az egyrészt a település keleti részében, azaz ezen a környéken található, másrészt, hogy az egyház felé haladva lehet elérni. Márpedig ha „egyházról” esik szó a 14. század második felében – amikor a kolostor még nem létezett – ebben a városrészben, akkor az csak két intézményt jelenthet: vagy a Szent György plébániatemplomot, vagy pedig a Krisztus Teste és Vére kápolnát (feltéve persze, hogy ez ekkor már létezett), az említett utca pedig éppen ennek a kettőnek a környékét kötötte össze.¹⁰⁴ Elsőként egyébként az sem tűnik kizártnak, fel is merült korábban a kutatásban, hogy a „szolga” kifejezés itt valójában a Bátoriakat szolgáló nemesekre, azaz familiárisokra utal, és a lakhelyüket mutatja, tehát az utca megegyezik a Nemes utcával, de ezt az ötletet még is el kell vetnünk. Mégpedig azért, mert a két elnevezés között igen nagy jelentésbeli és presztízsbeli kontraszt van, és nem tűnik valószínűnek, hogy az utcára ezt a két nevet párhuzamosan használták volna (ne felejtjük el, hogy a Nemes utcát 1370-ben, míg a Szolga utcát alig valamivel később, 1373-ban említették!). Az utca neve így a településen álló, számos Bátor-ronok kúriájával lehet összefüggésben, az őket az udvarházakban szolgáló cselédség lakóhelyét jelölheti.¹⁰⁵

A Vásár utca létrejötte és benépesülése a középkor végére újabb mellékutcákat eredményezett. Ilyen volt például az 1433-ban feltűnő, a vásártértől keleti irányban kiszögellő, egyházáról elnevezett Krisztus Teste és Vére utca (mai Szentvér utca), amit véleményem szerint csak a 14. század vége környékén nyitottak meg, a kápolnaépítési tervekkel párhuzamosan, hiszen korábban semmilyen adatot nem ismerünk rá nézve az oklevelekből. Korábban is létezett, de ugyanekkoriban telepedhetett be az a keresztutca is, mely a két

¹⁰¹ A Derzsi út azóta elvesztette ezt a jelentőségét, Nyírderszet manapság a 471-es főút mentén lehet megközelíteni, a Nyírcsászári leágazástól.

¹⁰² Kataszteri Térképek

¹⁰³ Kataszteri Térképek

¹⁰⁴ „*eundo ad dictam plateam Zolgaulcha vocatam, penes fundum prenotati Galli a parte ecclesie*” – MNL OL DL 31106.

¹⁰⁵ A földesurak a szolgálókat és zsellereiket olykor a nemesi kúria közelében telepítették le. Maksay 1971. 127.

főutcát a település déli részén kötötte össze. Ezt az utcát a 19. században még Kis Bogáti utcának nevezték,¹⁰⁶ jelenleg pedig a Hunyadi utca nevet viseli. A birtokosztályok leírásai alapján egyetlen utca helyezhető csak ide, mégpedig a Téglá, máskor Téglás utca.¹⁰⁷ A Vasvári utca vásártérrel délre fekvő része is ekkor népesülhetett be jelentősebb mértékben, minden bizonnyal hosszan húzódtak itt a mezővárosból kifelé haladva a jobbágytelkek.

Úgy látszik, hogy a ferences kolostor elkészülte – amely a 16. század elejére épülhetett ki a fent ismertetett két főutca által nyugatról és keletről közbefogott területen – szintén módosíthatott valamelyest a településszerkezeten a középkor végén. 1518. december 27-én ugyanis Bátor Zsigmond két lakatlan jobbágytelket adott át Bátor Lászlónak a kolostor mögötti kis utcában (*duo loca predia in vico parvo post claustrum sine sessione existentes*).¹⁰⁸ Ha az Első Katonai Felmérésre, esetleg a későbbi térképekre pillantunk, a szöveg rögvést értelmet nyer. Az történhetett, hogy amikor a ma is létező tó keleti partján a középkor végén létrehozták a ferences kolostort, déli irányból utcát nyitottak az irányába, amely északi irányban haladva tette lehetővé az intézmény megközelítését. Mivel a kolostor építése a Bátor Zsigmond-féle rendelkezés előtt nem sokkal történhetett, azaz viszonylag friss fejlemény volt, az sem lehet véletlen, hogy az itt álló telkek még lakatlanok voltak 1518-ban. Ez a „kis” utca egyértelműen a mai Károlyi utcával egyezhet meg.

Habár nem tartozik konkrétan Nyírbátor belterületi utcaszerkezetének problematikájához, még egy észrevételt kell tennünk a kereskedelmi utak nyomvonala kapcsán. Entz Géza és Szalontai Barnabás közös monográfiájában érdekes megjegyzéssel állt elő: a város keleti részében ma is megtalálható, nagyjából észak-déli irányú Sóhordó utca kapcsán említették, hogy ennek elnevezése az erdélyi sóforgalomnak állít emléket.¹⁰⁹ Ha az első katonai felmérésre pillantunk, látható, hogy az említett utca nyomvonala már a 18. században is létezett, sőt, az 1870-ben elkészített kataszteri térképeken (és feltehetően ezt megelőzően is) már bizonyosan ugyanezt a nevet viselte. Az út a Vasvár felől érkező kereskedelmi útból válik ki nyugati irányban a várostól délre, majd Bátort mintegy „modern elkerülő útként” nyugatról megkerülve fut vissza a Pócs felé továbbhaladó útvonalba. Úgy vélem ez alapján valóban lehetett valami köze a Sóhordó utcának a sószállításhoz, és talán az erdélyi sókamara megbízásából a filiális kamarákba sót fuvarozó szekeresek Bátort elkerülő útvonalának emlékeit őrzi. Ugyanis akár hiteles volt a három 1332. évi oklevél, akár nem, a kamarai sószállításra nem vonatkoztak azok a szabályok, amelyek az átlagos kereskedőkre igen. A király nevében szállított sóra, történjen a szállítás szárazon vagy vízen, nem kellett vámot fizetni, és ebből következőleg logikusnak tűnik,

¹⁰⁶ Kataszteri Térképek

¹⁰⁷ Kubinyi szerint ez szintén helynévből kialakult utcanév volt, mivel azonban nincs olyan útvonal, amely viszonylag közvetlenül vezetne Bátorból egy ilyen nevű településre, ez az állítás semmivel sem igazolható. Kubinyi 2000. 129. Sokkal inkább elfogadhatónak tűnik egy komolyabb épülettel rendelkező főúri rezidencia-településen, ha egyszerűen itt élő téglavetőket és -égetőket feltételezünk névadási motivációként. Vö. Entz 1986. 91. Ezt erősítheti, hogy az 1870-ben készített kataszteri térképen a várostól délkeletre, azaz éppen ezen a környéken találunk egy Téglá-dűlő nevű területet. Kataszteri Térképek.

¹⁰⁸ MNL OL DF 254906. Teljes szövegét közli: C. Tóth 2013. 157. Az oklevél a Magyar Nemzeti Levéltár digitális adatbázisában hibás jelzettel (MNL OL DF 254907) szerepel.

¹⁰⁹ Entz–Szalontai 1959. 6. Valóban itt haladt el az egyik fontos, Erdélyből Tokaj felé haladó sószállító útvonal. Draskóczy 2018. 185.

hogy semmilyen útkényszer nem volt a szállításra érvényes.¹¹⁰ Így a kamarai megbízásból sőt szállító szekerések a települést Tokaj felé igyekezve egészen egyszerűen kikerülték.

Összefoglalva a fentieket: a kiváltságok megszerzése és a főter létrehozása utáni korszak a fentiek szerint komolyabb népességnövekedéssel, hospesek betelepedésével járt együtt, amely leginkább a korábban lakatlan Pócsi utcát, Tót utcát, Bogáti utcát, Téglá utcát és Vasvári utcát érintette, valamint új utcák kialakulását is eredményezte, melyek közül a Krisztus Teste és Vére utcáról az imént volt szó, de akár a Cseke utcát is ide sorolhatjuk. Bátor a középkorban összességében szerkezetileg egy sokutcás, a központból sugarasan kiinduló utak mentén terjeszkedő, a Tiszántúlon máshol is megjelenő alaprajzot mutat,¹¹¹ de azon belül is a nagyobb területű, összetettebb településszerkezetek közé tartozott.

Ez is bizonyítja, hogy Nyírbátor a középkor folyamán viszonylag fejlett, regionális központtá vált.¹¹² Ennek megfelelően az oklevelek a 14. században még *possessio*-nak vagy *villá*-nak, a 15. században viszont már általában *oppidum*-nak, azaz mezővárosnak nevezték. Első mezőváros-említése 1420-ból ismert.¹¹³ Innentől kezdve szinte mindig *oppidum*-ként értékelték, bár a szokásos módon megfigyelhető olykor némi bizonytalanság is a terminológiahasználatban.¹¹⁴ Ugyan 1522-ben a helyi magisztrátus saját kibocsátású oklevelében elfogult módon *civitas*-nak titulálta lakóhelyét, de ez természetesen nem fedte a valóságot.¹¹⁵

A település fejlettségét Kubinyi András összetett centralitási pontrendszerében vizsgálta. Földesúri rezidenciája, ferences kolostora, egyetemre járói, árumegállító joga, vásárai és hetipaca, valamint oppidum státusza alapján 19 centralitási pontot adott neki, ezzel a negyedik településkategóriába, a közepes városfunkciójú mezővárosok közé, de azoknak is a felső hányadába került.¹¹⁶

Ennek ellenére Bátor fejlődése jogi szempontból a középkor végén is korlátozott lehetett. Ez a felemás helyzet az önkormányzat jellegében és hivatali írásbeliségében is megmutatkozik. A két fennmaradt, mezővárosi tanács által kibocsátott batori oklevél közül az 1498. évi kiadvány kiadói csak egyszerűen a batori hospesek voltak, és az oklevél szerkezete is meglehetősen kezdetlegesnek tekinthető.¹¹⁷ Amikor a mezőváros tanácsa 1522-ben nyugtát bocsátott ki 28 forint átvételéről, csak három bíró szerepelt a kiadók között, az oklevelet pedig a szöveg alapján nem *sigillum*-mal, hanem *signum*-mal pecsételték

¹¹⁰ Draskóczy 2018. 221.

¹¹¹ Kubinyi 2000. 129.

¹¹² Kubinyi 2000. 131.

¹¹³ ZSO VII. 1388. sz.

¹¹⁴ Oppidum említései: MNL OL DL 54274 (1423), MNL OL DL 54814 (1433 – ugyanebben az oklevélben egy alkalommal *possessio* is!), MNL OL DL 65132 (1484), MNL OL DL 105932 (1517), MNL OL DL 30080 (1520), MNL OL DL 30082 (1524), MNL OL DL 75504 (1525) stb. Vö. Lakatos 2019. 238. *Possessio*-ként szerepelt ugyanakkor: MNL OL DL 50700 (1321), MNL OL DL 51608 (1352), MNL OL DL 56749 (1369), MNL OL DL 72017 (1467), MNL OL DL 93723 (1506) stb.

¹¹⁵ MNL OL DL 56431.

¹¹⁶ Kubinyi 2000. 60.

¹¹⁷ MNL OL DL 20752. Az oklevelet a középkori magyar mezővárosok kiadványait elemző, nemrégiben megjelent monográfia és adattár nem ismeri. Lakatos 2019. 237–238.

meg.¹¹⁸ Összességében tehát a mezőváros saját kiadványainak – és feltételezhetően az önkormányzatának – fejlettsége nem tükrözi azt a jelentőséget, amellyel a település a középkor végén rendelkezett. Mindez nyilvánvalóan annak az eredménye volt, hogy a Bátoriak már a 14. században megszerezték a teljes bírói fennhatóságot Bátor felett, valamint annak, hogy a rezidencia-helyként funkcionáló mezővárosok – ugyan számos gazdasági előnyt is élveztek ennek következtében – sok esetben korlátozott önkormányzattal rendelkeztek csupán.¹¹⁹

A rezidencia-szerepet itt is komolyan vették a földesurak. A 15. századra jelentősebb udvartartást és birtokigazgatási apparátust alakítottak ki Bátorban. 1498-ban említik helyi udvarbírájukat, a nemes Komoróci Kis Pétert.¹²⁰ Feltűnnek a Bátorban lakó és a bárói családot szolgáló familiárisok és famulusok is.¹²¹

A középkor végére Bátor a kereskedelmi utak mellett terjeszkedett tovább, az új főtér létrehozásával pedig a település centruma is áthelyeződött, miközben a korábbi, Árpád-korban még központként szolgáló részek egyre inkább a Bátori família érdekszférájaként, reprezentációs területeként funkcionáltak tovább, a főúri palota kiszolgáló területévé alakultak. A templom és környéke a palotával, a Nemes és Szolga utcákkal tehát a Bátori család városrészévé vált, és minden bizonnyal egyre inkább elkülönült a jobbágynépesség által lakott többi településrésztől.

---

¹¹⁸ MNL OL DL 56431, Kubinyi 2000. 131. A pecsét signumként történő értékelése azért is furcsa, mert azt zöld színű pecsétviaszba nyomták, és rajta a város egyik jelképe, az Isten báránya-ábrázolás szerepel, azaz egyértelműen városi pecsétről van szó. Lakatos 2019. 238.

¹¹⁹ A rezidencia-székhely funkció lehetséges következményeire a városfejlődés szempontjából: Gulyás 2013. 324–328.

¹²⁰ MNL OL DL 30061.

¹²¹ ZSO I. 6114. sz., ZSO VI. 1521. sz.

László Szabolcs Gulyás

The Medieval Main Squares of Nyírbátor. Settlement Topographic Reconstruction Experiment.

Nyírbátor was one of the most important market towns of the Great Hungarian Plain in the Middle Ages. This status of importance was the result of a combination of several factors.

On the one hand, the settlement served as the residence of the Ecsed branch of the Bátori family, which gained national significance from the 14th century onwards, as evidenced by the high-quality medieval built heritage. The other reason that increased its importance is that the market town played a prominent role in the system of trade relations between Transylvania and Upper Hungary, which was also helped by high-level royal privileges that were not entirely considered credible in Hungarian historical research.

Several certificates from the 14th–15th centuries report in detail on the medieval settlement structure of Nyírbátor, but their interpretation is still problematic.

The study attempts to reconstruct the medieval street network, and at the same time tries to answer the complex question of the circumstances and time of the construction of the today still existing huge main square, which has a regular floor plan, and which is considered to be unique among Hungarian market towns.

Források

Levéltári források

MNL OL	Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára
DL	Diplomatikai Levéltár
DF	Diplomatikai Fényképgyűjtemény
MNL SzSzBML	Magyar Nemzeti Levéltár Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Levéltára
XII. 32.	Nyírbátori Minorita Rendház iratai.

Térképek

Első Katonai Felmérés	Magyarország (1782–1785) – Első Katonai Felmérés https://mapire.eu/hu/ (Utolsó letöltés: 2020. október 19.)
Második Katonai Felmérés	Magyar Királyság – Második Katonai Felmérés (1819–1869) https://mapire.eu/hu/ (Utolsó letöltés: 2020. október 19.)
Harmadik Katonai Felmérés	Habsburg Birodalom (1869–1887) – Harmadik Katonai Felmérés (1:25000) https://mapire.eu/hu/ (Utolsó letöltés: 2020. október 19.)
Kataszteri Térképek	Habsburg Birodalom, Kataszteri térképek https://mapire.eu/hu/ (Utolsó letöltés: 2020. október 19.)

Forráskiadványok

Anjou	Anjou-kori oklevéltár. Documenta res Hungaricas tempore regum Andegavensium illustrantia. I–XV. [1301–1331], XVII. [1333], XIX–XXXVIII. [1335–1354], XL. [1356], XLVI–XLVIII. [1362–1364]. Szerk.: Almási Tibor – Blazovich László – Géczi Lajos – B. Halász Éva – Kőfalvi Tamás – Kristó Gyula – Makk Ferenc – Piti Ferenc – Rábai Krisztina – Sebők Ferenc – Teiszler Éva – Tóth Ildikó. Bp.–Szeged, 1990–2019.
AOT	Anjoukori okmánytár. Codex Diplomaticus Hungaricus Andegavensis. I–VII. Szerk.: Nagy Imre – Tasnádi Nagy Gyula. Bp., 1878–1920.

- ÁÚO Wenzel Gusztáv: Árpád-kori új okmánytár. Codex Diplomaticus Arpadianus Continuatus. I–XII. Pest–Bp., 1860–1873.
- Bátori Documenta ad historiam familiae Bátori de Ecsed spectantia I. Diplomata 1393–1540. Ad edendum praeparaverunt Richardus Horváth – Tiburtius Neumann – Norbertus C. Tóth. Nyíregyháza, 2011.
- CDH Codex Diplomaticus Hungariae Ecclesiasticus ac Civilis I–XI. Stud. Et op. Georgii Fejér. Budae, 1829–1844.
- Középkori oklevelek Középkori oklevelek a Szabolcs-Szatmár-Bereg megyei Levéltárban (1300–1525). Összegyűjtötte, átírta Balogh István, szerkesztette Érszegi Géza – Henzsel Ágota. Nyíregyháza, 2000. (A Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Levéltár Kiadványai II. Közlemények. 21.)
- Petróczy Fekete Nagy Antal: A Petróczy levéltár középkori oklevelei (második közlemény). In: Levéltári Közlemények, 9. (1931) 38–111.
- Reg. Arp. Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke. Regesta regum stirpis Arpadianae critico-diplomatica. I–II/1. (1001–1272). Szerk.: Szentpétery Imre. Bp., 1923–1943, II/2.–II/4. (1272–1301). Szentpétery Imre kéziratának felhasználásával szerk.: Borsa Iván. Bp., 1961–1987. (Magyar Országos Levéltár Kiadványai II. Forráskiadványok 9., 13.)
- Szabolcs C. Tóth Norbert: Szabolcs megye hatóságának oklevelei. Bp.–Nyíregyháza, 2002. (Jósa András Múzeum Kiadványai 53.)

Szakirodalom

- Balázsik 2009. Balázsik Tamás: Beszámoló a nyírbátori minorita kolostor 2008. márciusi kutatásáról. In: Szabolcs-Szatmár-Beregi Szemle, 44. (2009) 1. sz. 130–134.
- Balázsik 2012. Balázsik Tamás: Újabb adatok a nyírbátori minorita kolostor történetéhez. In: Az ecsedi Báthoriak a 15–17. században. Szerk.: Szabó Sarolta – C. Tóth Norbert. Nyírbátor, 2012. (Báthori István Múzeum kiadványai 34.) 7–40.
- Balogh 1999. Balogh István: A Báthori család négy oklevele (1330–1332). In: Szabolcs-Szatmár-Beregi Levéltári Évkönyv 13. Szerk.: Galambos Sándor – Kujbusné Mecsei Éva – Jánosi Zoltán. Nyíregyháza, 1999. (A Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Levéltár Kiadványai I. Évkönyvek 13.) 107–132.
- Blazovich 2002. Blazovich László: Városok az Alföldön a 14–16. században. Szeged, 2002. (Dél-Alföldi évszázadok 17.)

- Dankó 1998. Dankó Imre: A hajdúváros Nyírbátor. In: Tanulmányok Nyírbátor monográfiájához. Szerk.: Dám László – Ujváry Zoltán. Debrecen, 1998. 26–48.
- Draskóczy 2006. Draskóczy István: Nyírbátor és Sopron. Az árumegállító jog és a só a 14–15. századi Magyarországon. In: Szabolcs-Szatmár-Beregi Szemle, 41. (2006) 3. sz. 251–265.
- Draskóczy 2018. Draskóczy István: A magyarországi kőso bányászata és kereskedelme (1440–1530-as évek). Bp., 2018. (Magyar történelmi emlékek. Értekezések)
- Entz–Szalontai 1959. Entz Géza – Szalontai Barnabás: Nyírbátor. Bp., 1959.
- Entz 1986. Entz Géza: Nyírbátor műemlékei. In: Tanulmányok Nyírbátor és a Báthori család történetéhez. Szerk.: Dám László. Nyírbátor, 1986. (Folia Historica et Ethnographica I.) 87–92.
- Entz 1991. Entz Géza: Nyírbátor református templom. Bp., 1980. (Tájaj–Korok–Múzeumok Kiskönyvtára 25.)
- Erdész 1998. Erdész Sándor: Népköltészet. In: Tanulmányok Nyírbátor monográfiájához. Szerk.: Dám László – Ujváry Zoltán. Debrecen, 1998. 323–373.
- Feld 2007. Feld István: Megjegyzések a nyírbátori várkastély kutatásához és kiépítésének tudományos megalapozottságához. In: Castrum Bene, 6. (2007) 91–103.
- Fügedi 1972. Fügedi Erik: Koldulórendek és városfejlődés Magyarországon. In: Századok, 106. (1972) 1. sz. 69–95.
- Fügedi Erik 1982. Fügedi Erik: Mezővárosaink kialakulása a 14. században. In: Történelmi Szemle, 25. (1982) 4. sz. 321–342.
- Grynaeus–Papp–Sarkadi–Tóth 2014. Grynaeus András – Papp Szilárd – Sarkadi Márton – Tóth Boglárka: A nyírbátori Szent György-templom felülről – fedélszerkezet és dendrokronológia. In: Művészet és vallás a Felső-Tisza-vidéken. Szerk.: Kollár Tibor. Nyíregyháza, 2014. 153–165.
- Gulyás 2013. Gulyás László Szabolcs: Megjegyzések az északkelet-magyarországi mezővárosok középkori fejlődésének jellemzőihez. In: Századok, 147. (2013) 2. sz. 317–346.
- Gulyás 2014. Vásári forgalom és vásározók a középkori Észak-Alföld és peremvidéke mezővárosaiban. In: Piacok a társadalomban és a történelemben. A Hajnal István Kör – Társadalomtörténeti Egyesület 2012. évi, debreceni konferenciájának kötete. Szerk.: Halmos Károly – Kiss Zsuzsanna – Klement Judit. Bp., 2014. (Rendi társadalom – polgári társadalom 26.) 103–114.

- Horváth 2006. Horváth Richárd: Az ecsedi Bátoriak várbirtokai a kései középkorban. In: Szabolcs-Szatmár-Beregi Szemle, 41. (2006) 3. sz. 305–326.
- Jakab 2016. Jakab Attila: Ásatás Tiszadada-Romtemplom lelőhelyen. Adatok Szabolcs-Szatmár-Bereg megye rotundáihoz. In: A Jósa András Múzeum Évkönyve LVIII. Szerk.: Istvánovits Eszter – L. Nagy Márta – Laskayné Szőlősi Katalin. Nyíregyháza, 2016.
- Jeney 1986. Jeney Károly: Nyírbátor mezőváros százéves harca a Károlyi családdal. In: Tanulmányok Nyírbátor és a Báthori család történetéhez. Szerk.: Dám László. Nyírbátor, 1986. (Folia Historica I.) 93–143.
- Kiss 1988. Kiss Lajos: Földrajzi nevek etimológiai szótára. I–II. Bp., 1988.
- Kubinyi 1992. Kubinyi András: Nagybirtok és főúri rezidencia Magyarországon a XV. század közepétől Mohácsig. In: A Tapolcai Városi Múzeum Közleményei 2. (1991). Szerk.: Törőcsik Zoltán. Tapolca, 1992. 211–228.
- Kubinyi 2000. Kubinyi András: Városfejlődés és vásárhálózat a középkori Alföldön és az Alföld szélén. Szeged, 2000. (Dél-Alföldi évszázadok 14.)
- Lakatos 2019. Lakatos Bálint: Mezővárosi oklevelek. Települési önkormányzat és írásbeliség a késő középkori Magyarországon. 1301–1526. Bp., 2019. (Magyar történelmi emlékek. Adattárak)
- Magyar 1973. Magyar Kálmán: A Báthoriak sárkányölő hagyománya. In: Somogyi Múzeumok Közleményei 1. Szerk.: Bakay Kornél. Kaposvár, 1973. 117–131.
- Magyar 1975. Magyar Kálmán: A nyírbátori Báthori-várkastély története és régészeti kutatása. In: Szabolcs-Szatmári Szemle, 10. (1975) 3. sz. 45–53.
- Maksai 1940. Maksai Ferenc: A középkori Szatmár megye. Bp., 1940. (Település- és népiségtörténeti értekezések 4.)
- Maksay 1971. Maksay Ferenc: A magyar falu középkori településrendje. Bp., 1971.
- Mikesy 1956. Mikesy Sándor: Szentvér. In: Magyar Nyelv, 52. (1956) 4. sz. 477–480.
- Mikó 2012. Mikó Árpád: A nyírbátori stallum (1511) és problémái. Historiográfia, stílus, szerkezet, proveniencia. In: Az ecsedi Báthoriak a 15–17. században. Szerk.: Szabó Sarolta – C. Tóth Norbert. Nyírbátor, 2012. (Báthori István Múzeum kiadványai 34.) 41–69.

- Mikó 2015. Mikó Árpád: A nyírbátori stallum (1511). In: Művészettörténeti Értesítő, 64. (2015) 2. sz. 269–295.
- Németh 1979. Németh Péter: Nyírbátor: egy mezőváros a középkorban. In: Szabolcs-Szatmári Szemle, 14. (1979) 3. sz. 41–43.
- Németh 2006a. Németh Péter: A nyírbátori Szent György-templom – új megvilágításban. In: Szabolcs-Szatmár-Beregi Szemle, 41. (2006) 3. sz. 377–382.
- Németh 2006b. Németh Péter: Egy hős és felmenői. In: Szabolcs-Szatmár-Beregi Levéltári Évkönyv 17. Szerk.: Galambos Sándor – Kujbuszné Mecsei Éva. Nyíregyháza, 2006. 293–302.
- Németh 2008. Németh Péter: A középkori Szatmár megye települései a 15. század elejéig. Nyíregyháza, 2008. (Jósa András Múzeum Kiadványai 60.)
- Németh–Balázsik 1994. Németh Péter – Balázsik Tamás: A nyírbátori ferences kolostor. In: Koldulórendi építészet a középkori Magyarországon. Tanulmányok. Szerk.: Haris Andrea. Bp., 1994. (Művészettörténet–Műemlékvédelem VII.) 377–391.
- F. Romhányi 2000. F. Romhányi Beatrix: Kolostorok és társaskáptalanok a középkori Magyarországon. Bp., 2000. (Az interneten elérhető, 2014-ben frissített és javított változat: https://www.academia.edu/6237130/Kolostorok_a_kozepkori_Magyarorszagon.)
- Simon 2009. Simon Zoltán: Adalékok a nyírbátori református templom építéstörténetéhez. In: Szabolcs-Szatmár-Beregi Szemle, 43. (2009) 1. sz. 135–154.
- Solymosi 1999. Solymosi László: Két középkor végi testamentum Szabolcs vármegyéből. In: Emlékkönyv Ráczy István 70. születésnapjára. Szerk.: Kovács Ágnes. Debrecen, 1999. 203–225.
- Stracke 2011. Daniel Stracke: A premodern városi tér kutatása. Módszertani megjegyzések a városképek és városalaprajzok használatához az első magyar várostörténeti atlasz megjelenése kapcsán. In: Korall, 45. (2011) 45. sz. 176–193.
- Szalontai 1984. Szalontai Barnabás: Nyírbátor népi építészet. Debrecen, 1984. (Studia folkloristica et ethnographia)
- Szalontai 2000. Szalontai Barnabás: Nyírbátor. A Minorita templom és a Kruccsay-oltár. Bp., 2000. (Tájak–Korok–Múzeumok Kiskönyvtára 673.)

- Szekér–Tamási 1991. Szekér György – Tamási Judit: A nyírbátori Báthori-várkastély (Előzetes jelentés az 1987–1990. évi kutatásokról). In: Szabolcs-Szatmári Szemle, 26. (1991) 1. sz. 5–24.
- Szekér 2003. Szekér György: Nyírbátor. In: Castrum Bene hírlevél. IX. Castrum Bene vándorgyűlés. Túravezető. 2003. 43–51. http://castrumbene.hu/wp/wp-content/uploads/2017/10/CBH_2003.pdf (Utolsó letöltés: 2020. szeptember 28.)
- Szende 2013. Szende Katalin: Az eltűnt tér nyomában. Kataszteri térképek és várostopográfiai kutatások: Sopron és Győr példája. In: Pécs város topográfiája a kezdetektől a 20. század elejéig. Szerk.: Fedeles Tamás. Pécs, 2013. 11–40.
- C. Tóth 2009a. C. Tóth Norbert: Ki kicsoda az ecsedi Bátor családban? A Bátor család ecsedi ágának tagjai, 1377–1541. In: Szabolcs-Szatmár-Beregi Szemle, 44. (2009) 1. sz. 5–47.
- C. Tóth 2009b. C. Tóth Norbert: Észrevételek a nyírbátori stallum egykori elhelyezéséről. In: Szabolcs-Szatmár-Beregi Szemle, 44. (2009) 1. sz. 159–164.
- C. Tóth 2013. C. Tóth Norbert: A ferencesek megtelepedése Nyírbátorban. In: Nyolcszáz esztendő a ferences rend. Tanulmányok a rend lelkiségéről, történeti hivatásáról és kulturális-művészeti szerepéről 1. Szerk.: Medgyesy S. Norbert – Ötvös István – Óze Sándor. Bp., 2013. 153–163.
- Tóth 2017. Tóth Valéria: Személynévi helynévadás az ómagyar korban. Debrecen, 2017. (A Magyar Névarchívum Kiadványai 41.)
- Virágos 2006a. Virágos Gábor: A nyírbátori Báthori rezidencia. Műemléki helyreállítást megelőző régészeti kutatásának 2005. évi eredményei a várkutatás tekintetében. In: Castrum, 3. (2006) 1. sz. 102–105.
- Virágos 2006b. Gábor Virágos: The Social Archaeology of Residential Sites. Hungarian noble residences and their social context from the thirteenth through to the sixteenth century: an outline for methodology. Oxford, 2006. (Archaeologia Central European Series 3.)
- Weisz 2012. Weisz Boglárka: Vásárok és lerakatok a középkori Magyar Királyságban. Bp., 2012. (Magyar történelmi emlékek. Értekezések)

Papp Klára

„Most pedig Biharról!”**Raisz György jószágigazgató levelei a 19. század elejéről***

A Magyar Királyságban fontos hatalmi pozíciókat birtokló Csáky család tagjai a 14. század végén, Luxemburgi Zsigmondtól kapták első adományait: a Bihar vármegyei Adorján és Körösszeg várát és uradalmát, ezért nevezik őket az oklevelek „körösszegi és adorjáni” Csákyaknak. A két egykori várnak ma már csak romjai maradtak a települések határán. Az Adorján melletti település, Szalárd lett a család temetkezési helye a 17. század elejéig. A vármegyében lévő három uradalom – a körösszegi, szalárdi és margittai – a 18. századig az arisztokrata család ősi, közös birtoka maradt.¹

A 16. században a család adománybirtokának területe az Erdélyi Fejedelemség fennhatósága alá került, s a család férfitagjai Erdély területén szereztek újabb birtokadományokat, s kaptak politikai megbízásokat. 1603-ban azonban Csáky István erdélyi birtokainak jelentős részét zálogba bocsájtva feleségével, Wesselényi Annával együtt kiköltözött a Magyar Királyságba, ahol zálogbirtokot szerzett. Sáros és Szádvár várát és uradalmát kapta meg az uralkodótól. Ő volt az, aki 1605 előtt rangemelésben részesült, bárói címhez jutott, s ezzel magát és utódait az arisztokrácia soraiba emelte.² Érdekei és lehetőségei Bocskai idején ismét bizalmi pozícióba juttatták, hiszen a fejedelem megbízásából erdélyi főkapitány lett, ám pályafutása a medgyesi országgyűlésen véget ért, hiszen a Bocskait beiktató országgyűlés idején (1605) hirtelen elhunyt. Felesége ezért visszatért a fejedelemségbe, s fiait ottani birtokainak jövedelmeiből – az idősebb Istvánt Bécsben, öccsét, Lászlót pedig Grázban – neveltette.

Bethlen Gábor fejedelem udvarában a Csáky fivérek komoly szerepet kaptak: a fejedelemség székhelyén, Gyulafehérváron házat tartottak, sőt 1625-ben István Kolozs vármegye főispáni tisztét is elnyerte. A fejedelem halála után azonban mindketten új utat kezdtek. Anyjuk hatására már az 1610-es években evangélikus létükre katolikus hitre tértek, ami hosszútávon kedvező döntésnek bizonyult.³ Az apai kezdeményezést folytatva ugyanis mindketten kiköltöztek Erdélyből, s királyságbeli karriert indítottak.

Csáky István felesége révén – Forgách Zsigmond nádor Éva nevű lányát vette el – került közel a királyságbeli elítthez. Hamarosan Szendrő főkapitánya (1632), uradalmának zálogbirtokosa (1633), s feleségének rokonsága révén (annak anyja Thurzó Zsuzsanna) Szepes várának és uradalmának ura (1638), a lőcsei Thurzó-ház birtokosa lett. Jó barátságban állott Esterházy Miklós nádorral, s az ő megbízása alapján 1644-ben, I. Rákóczi György támadása idején a lengyel zsoldosok felfogadásával igen hasznos feladatokat vállalt magára.⁴ Erdemeit a bécsi udvar is elismerte a grófi rangemeléssel (1636) és a tárnokmesteri pozíció megszerzésével (1645).

* A tanulmány az NKFI K 120197 számú pályázatának keretében és támogatásával készült.

¹ A családtörténet részletei: Papp K. 2011.

² Pálffy 2009. 14.

³ Barta M. János doktori disszertációjában azt vetette fel, hogy talán már az apjuk katolizált, s erre az eseményre Kolozsmonostoron kerülhetett sor. Barta M. 2018. 75. lábjegyzetében. Deák Farkasra hivatkozott, Deák 1883. 6–7.

⁴ Hiller 1989.

A tárnokmester két fia (Ferenc és István) a Magyar Királyságban tevékenykedett, a harmadik fiú, Csáky László (1641–1698) már apja életében (1658) az erdélyi fejedelemhez szökött, az ő támogatását kereste, amivel magára vonta apja haragját, aki ezért „nemzete árulójának” nevezte. Az 1662. évi végrendelet szerint mégis neki jutottak a fejedelemségbeli birtokok, így ő lett a család erdélyi ágának megalapítója.

A 18. század közepén Csáky Miklós váradi püspök, kalocsai, majd esztergomi érsek⁵ (a tárnokmester István nevű, középső fiának gyermeke), aki már 1722-től váradi kanonok volt, s 1737-től püspökként s egyben Bihar vármegye főispánjaként jól ismerte a megye birtokviszonyait, elindította az erdélyi ág használatában lévő bihari birtokok visszavételét. Ezzel kezdetét vette a család két ága között egy hosszú birtokper, amely az 1830-as évekig tartott.

A váradi püspök a hozzá segítségért forduló erdélyi családtagoknál járt megbízottain keresztül jól érzékelt, hogy az erdélyi ágnál lévő bihari uradalmak nem kerülhettek véglegesen a 17. század közepén Csáky Lászlóhoz és leszármazottaihoz, csak zálogként, mivel azok a család első adományát képezve ősi birtoknak számítottak. Ezért az ő kezdeményezése volt az erdélyi leányág ellen elindított pereskedés, amelynek első és maradandó eredménye a bihari birtok visszakerülése volt az ősi, közösen birtokolt javak sorába. A fiúág (felvidéki ág) a bihari uradalmakat a belőle nyerhető jövedelem miatt, a püspök saját kiadásainak növekedésére hivatkozva kívánta kihasználni, ám azok zálogbirtokként viszonylag hamar visszakerültek Haller György és felesége, Csáky Borbála (majd más erdélyi zálogbirtokosok) kezébe, akik azokat a korábbi időszakhoz hasonlóan jövedelmezően hasznosították. A felvidéki Csákyak, Csáky tárnokmester középső fiának, István országbírónak leszármazottai csak 1784 után vették vissza véglegesen a birtokot, s kezdtek el rajta maguk is gazdálkodni.⁶

A felvidéki ág tagjai közül Csáky István országbíró György (1677–1741) fia, János (1720–1795) előbb titkos tanácsos (1759) lett, majd koronaőr (1765), a Szent István-rend lovagja (1767), szepesi főispán (1757). Fontos országos tisztségei a főlovaszmesteri (1771), a tárnokmesteri (1782) és végül az országbírói (1783) voltak, amelyek teljesítéséért érdemelte ki a Szent István-rend nagykeresztje (1786) kitüntetését.

A forrásként csatolt három levél írója az a Raisz János volt, aki Csáky János szolgálatában állott, sőt részt vett a szepesmindszenti kastély építésében, berendezésében, s feltehetően ő maga is családjával ott lakott, s jószágigazgatóként tovább vállalta a gazdaságirányítás feladatait a gróf halála után özvegyének, Zichy Jozefának (1752–1815) is.⁷ Levelezésük tanulságairól a Barta János 80. születésnapjára megjelenő kötetbe készült egy tanulmány, ennek itt csupán a bihari birtokkal kapcsolatos tanulságait vesszük sorra.⁸

⁵ Csáky Miklós 1747-től lett kalocsai, majd 1751-től esztergomi érsek.

⁶ Papp K. 2006.

⁷ Zichy Jozefa gróf Zichy István és Stubenberg Mária Anna Cecília Walburga leánya, Csáky Petronella anyja. Testvére Zichy Károly 1782-től Békés vármegye főispánja, 1788-ban országbíró és az országgyűlés, 1802-től az udvari kamara elnöke. Felesége Khevenhüller-Metsch Anna Mária grófnő. Még két fiútestvére: Ferenc és István, valamint három leánytestvére: Julianna (Czirák László gróf felesége), Antónia (férje Johann Schilson) és Leopoldina (férje Pallavicini Gian Carlo) volt.

⁸ Papp K. 2020. A Csáky család szepesmindszenti levéltára: ÖStA HHStA Kt. 24. Fasc. 14. szerint 1780–1786 között biztosan írt intézőként Csáky Jánosnak leveleket. A Zichy Jozefával folytatott levelezés jelzete a Csáky család szepesmindszenti levéltára: ÖStA HHStA Kt. 15. Fasc. 13. A levelezés további része ebből az állagból és dobozból való.

A felvidéki ág az erdélyi zálogbirtokosoktól visszavett három bihari uradalmat, s annak irányítását Ferdényi János nevű megbízottjukra – vármegyei jegyzőre és táblabíróra – bízta, aki 1795-ig, haláláig hűségesen szolgálta a birtokosok érdekeit.⁹ A távol lévő birtokosok helyett és nevében Ferdényi nagyfokú önállóságot élvezett, hozzá fordultak a birtok panaszosai, s ő vezette az instantiák jegyzőkönyvét (Protocollum Instantiarium) is, maga pedig mindent megtett, hogy uradalom szerte hozzászokjanak ténykedéséhez, s vele együtt a felvidéki Csákyak bihari birtokváltásához. A birtokátadást követően a familia directora, Csáky Nepomuki János személyesen járt a vármegyében, s hangoztatta a család elvárását, hogy „*iparkodjon, mivel nagy teher van a jószággon [...] kellő jövedelem legyen [...]*.”¹⁰

A nagy teher bizonyára azt jelentette, amit a források bizonyítanak: a birtok visszaváltásánál 200 000 rajnai forint zálogösszegezen túl még 40 626 ft és 58½ krajcárt kellett adniuk az utolsó erdélyi zálogbirtokos, az 1782-ben elhunyt Kornis gróf özvegyének, Pálffy Karolinának.¹¹ Azt egyelőre nem tudjuk, honnan teremtették elő a jelentős summát. Talán közelebb visznek bennünket a megoldáshoz a Csáky János halála után az özvegye és Raisz György közötti levelezés utalásai. A jószágigazgató egyértelműen a kincstárnak fizetendő adósságról írt, amit a család tagjainak kell fizetniük. A bihari uradalmak a grófi család ősi birtokai közé tartoztak, ami magyarázza a közös felelősséget, de arra is utal, hogy feltehetően a kincstártól kaptak kölcsönt, amit a jószág jövedelmeiből terveztek visszafizetni.

Csáky Nepomuki János országbíró halála (1795) után Csáky Emanuel vette át a familia directora szerepét, ezért a következő bihari inspector, Giday Mihály az ő utasításai szerint végezte tevékenységét. Raisz Györgynek nem volt igazán jó véleménye róla, úgy vélte, nem teljesítette minden feladatát maradéktalanul. 1798 februárjában igen határozottan írt róla Csáky János özvegyének: „*Giday egy gazdasági hivatalnok (»Kammeralist«), következőképp fecsegő ember. Ha ő a család által neki adott Instructiot nem értette meg, a leveleimre nem a családot kellett volna azonnal felbecsülnie, hanem Mindszentre kellett volna jönnie, és tájékoztatást kellett volna kérni a nehézségekről. Ha akkoriban nem kapott tájékoztatást, akkor ezt a lehetetlenséget kellett volna kitrombitálnia. Biztosítom, hogy a Conscriptio szajfijával, a dicsérettel mostanra már elkészült volna, és e módon a családnak már eleget tett volna. Mivel azonban ő Emmanueltól megkapta a második Conscriptiot, ezek eleve ellent fognak mondani egymásnak, aminek az a természetes következménye, hogy önmagát zavarba hozza.*”

Raisz György igyekezett a grófi család érdekében gondosan eljárni. Több alkalommal tett említést arról, hogy rendezi a család régi iratait, tudni akarja a birtokmozgások okait, a birtokrészek tulajdonviszonyait.¹² Már 1797 februárjában azt írta Zichy Jozefa grófnőnek, hogy kérje meg Csáky Imre gróftól az iratokat. „*Imre Őexcellenciájának nem kell emlékeznie mindarra, amiről 1788-tól 1796-ig minden sírás mellett határozatott. Kegyeskedjen tehát méltóságos Őexcellenciája az idősebb Őexcellenciáját arra kérni, hogy ő a conventionalis határozatok alap-*

⁹ Ferdényi halála után Giday Mihály volt az inspector.

¹⁰ MNL OL P 71 Fasc. 132. No. 3.

¹¹ MNL OL P 71 Fasc. 4. No. 12.

¹² Ilyen megjegyzés pl. 1798. március 3-án írott levelében: „*Most a megboldogult gróf [Csáky Nepomuki János – P. K.] irataival vagyok nagyon elfoglalva, amelyek közt újra megtaláltam a megboldogult Csáky Antal aktáját, és Römer vagyonának teljes Involutioját a kassai házban – milyen jó szolgálatot tett –, Emanuel gróf bejegyezéseit is. Szükségesnek tartanám, hogy József gróf Excellenciája Römer végrendelet nélküli halála kapcsán bizson meg egy vagyonkezelőt, aki tegyen jelentést a Fiscusnak, mennyire lehet az elhunyt vagyonát tenni. Nagyon szomorú lenne, ha a gróf ezt elhanyagolná, és ez egy bujtogató [az eredeti német szövegben „Aufwiegler”] révén történne meg.*”

ján a családtagok magán elenchnusainak számomra való legbamarabbi megküldését a legnyomatékosabban fogantatás, ellenkező esetben az egész munkát semmisnek tekintem, és bölcsőbb lesz az egész dologgal felhagyni, mint sem az egyik rendtelenségből munkával a másodikat előidézni. Mit fog segíteni, ha az ember egy dologgal kapcsolatban ismeri az eszközöket, anélkül, hogy [az ügy] a kezdetét bírná, és a végéről felvilágosítanak. Tehát minden Elenchnusnak itt kell lennie, hogy ennek, vagy annak az ügynek az igaz történetét úgyszólván összeszójuk, és a biteles eredményeket ezekből megalkothassuk. Egy szóval úgy határozott, hogy az Elenchnusok el lesznek küldve, és ezt a Senior révén kell elintézni, különben milyen tekintélye lesz a családnak?”¹³

A grófnő leveleiből egyértelművé vált Raisz számára, hogy ő „a szepességi birtokokat választotta ki a megélhetésére”. Saját tapasztalata alapján jól tudta, hogy ennek a birtoknak vannak hiányosságai. „Az egyik évben, vagy negyedben többet, a második, harmadik évben és negyedben kevesebbet kaphatunk,¹⁴ és ha itt az ipari termékek eladásával nem várjuk ki a megfelelő időt, hanem amikor, és olyan gyakran, ahogy azt a körülmények követelik, olcsóbban adjuk ezeket, mint ahogy néha fél áron sem eladhatók [...], az uradalom annyira elveszteni a tekintélyét, hogy a mostani fényét éve alatt is csak nehezen, vagy akár egyáltalán nem lehetne elérni.”¹⁵ A jószágigazgatónak a szepességi birtok hiányosságainak kiegyenlítésére vonatkozó javaslata a művelésre alkalmasabb birtokrészek megszerzése volt. Már 1798-ban felmerült benne, hogy a bihari közös birtokból kellene minél nagyobb részt megszerezni.¹⁶ De a lengyelektől visszakerült ólublói uradalom megszerzésének lehetőségét is mérlegelésre javasolta, mint amivel a mindszent-i uradalmat „észrevehetően meg lehetne jobbítani?”¹⁷

1801. február 25-én már arról értesítette Zichy Jozefát, hogy egy bizonyos Haller grófot a családtagok felhatalmazásával küldtek Pestre a Fiscushoz, hogy „a követeléseket kiegyenlíthesse 35 000 forintos tőke erejéig, de amennyiben ez a kiegyenlítés május végéig nem történne meg, mindenkinek jogában áll majd a saját részéről külön megegyezést kötni [...]”.¹⁸

Az utódok a levelezés alapján az ősi bihari birtok megosztását kérték. Ezért merült fel egy bizonyos „római” részesedésének jogossága. A kérdést Raisz megvizsgálta, s a következő okfejtést írta a grófnőnek: „A Römer és a bihari birtokokban való részesedése ügyében semmi sem teljesen biztos, mert bár csak a megkegyelmezés után kerültek a bihari birtokok a család kezére az erdélyi ágtól, ő tehát a megkegyelmezés által nem lett ebből kizárva, mert azok nem a kincstár kezén voltak, hanem mégis közvetlenül a család kezén, amikor a Csáky Imre-féle birtokokat kiválasztották (amelyek közül 1738-ban ő kapta meg Morvankát), tehát ténylegesen meg is örökölte, és a bihari birtokok elzárásáig a bevételekben, amelyeket legnagyobb részt a Primas szedett be számára, valódi részesedést birtokolt. Az említett gróf a megkegyelmezés által kizárattott azon birtokokból, amelyeket a

¹³ ÖStA HHStA Kt. 15. Fasc. 13. Raisz György 1797. február 11-én, Szepesmindszentről küldött levele.

¹⁴ Az eredetiben: bekommen kann. Az értelme itt: bevételt szerezhet, azaz a birtokok jövedelmezősége akár egy éven belül is nagyon ingadozó.

¹⁵ Raisz Szepesmindszentről írott levele, 1797. február végén, dátum nélküli levél.

¹⁶ Raisz 1798. február 6-án, Szepesmindszentől írott levelében úgy vélte, a család azzal kecsegtetheti magát, hogy „előnyhöz juthat a Bihar vármegyei jószágokon [...]”.

¹⁷ Raisz 1798. február 24-én, Szepesmindszentől küldött levele. Érvelése szerint: „Hiszen Lublón a kocsmá jövedelemben bővelkedő, nem beszélve a végtelen erdőkről és a legelőkről, valamint ott nincs gabona. Mindszenten van gabona és nincs Propinatio (kocsmá), sokkal kevesebb a látható eladás [Az eredeti szöveg szerint „viell wenigere inmerklisches Verschleiß“]. Nem lenne tehát hasznos, az egyiket a másikkal összekötni, és az egyik veszteségét a másik feleslegével kiegyenlíteni?”

¹⁸ ÖStA HHStA Kt. 15. Fasc. 13. Raisz György Kassáról küldött levele. Csáky Tamás fiának, Imrénének lánya, Anna (1760–1805) férjéről, Haller Józseftről van szó, aki így a család tagja lehetett, s a levelezés szerint a kluknói ág képviselője. <http://w.genealogy.euweb.cz/hung/csaky2.html> (Utolsó letöltés: 2020. augusztus 19.)

kincstár eladott a megkegyelmezés előtt Csáky György grófnak, mint Zsigra, Dubrava és Szlatvin stb., de azokból nem, amelyeket akkoriban a család birtokolt és közvetlenül, különösen ex successione (öröklés által). Mindent átnéztem, és a legcsekélyebb okot sem találtam, ami őt ezekből kizárná.”¹⁹

A családi levelezésben korábban említett Csáky Imre esetében gondolhatnánk a jelentős uradalmakat birtokló családtagra, Csáky Tamás fiára, akitől érdemes lehetett birtokjogi iratokat elkérni. De éppen Klobusiczky Éva (Csáky Mihály gróf felesége) írásából tudjuk meg, hogy legfiatalabb gyermekét, Imrét 1723-ban Váradon szülte, az emigrációban ottmaradt férjét hátrahagyva, Csáky Imre váradi püspök oltalmát élvezve.²⁰ Ez a Csáky Imre volt az, aki nagybátyjához hasonlóan papi pályára lépett, Rómában is élt, s apátként halt meg 1799-ben. A Barta János tiszteletére írott kötetben megjelent tanulmányomban még úgy véltem, hogy a „római” feltehetően Csáky László, akinek birtokgazdálkodásáról korábban magam is írtam, hiszen ő valóban részesedett a bihari javakból.²¹ A levelezésnek a megkegyelmezésre vonatkozó megjegyzéseit viszont az ő személye által nem lehet magyarázni, más értelmezést nyerne az azonban Csáky Mihály leszármazottai esetében. Mindez korábbi álláspontom megváltoztatásához vezet. A levelekben szereplő megjelölés arra a korabeli közvélekedésben Csáky Imréről elterjedt információra is utal, miszerint az illető római tartózkodás alatt „elolaszosodott”, tehát joggal nevezhető Römer-nek. Elhunytja miatt azonban éppen ő volt az, aki minden félelmek ellenére mégsem kaphatott már részesedést a bihari közös javakból.

A bihari javak helyzetében csak 1800 után történt újabb változás. Az igény, hogy ne egyben kezelt közös birtokként igazgassák az ősi birtokot, a felvidéki ág családjai részéről – ahogyan utaltunk rá – már néhány évvel korábban felmerült. Csáky István felesége egy Zichy Jozefához küldött levélben egyenesen azt fejtegette, hogy ő egyedül szeretné megszerezni családjának a bihari javakat. Raisz ekkor azzal vette el Erdődy Júlia felvetésének élet, hogy ezt a lépést a Fiscus nem engedné.

Joggal feltételezhető tehát, hogy magának Raisznak a törekvése is hozzájárult ahhoz, hogy végül az 1795-ben elhunyt Csáky Nepomuki János országbíró özvegye, Zichy Jozefa kapta meg 114 ezer forint zálogösszeg megfizetése fejében Körösszegapátit (Boldogaszszonyteleke, Körmösd, Nagy- és Kistóti pusztákkal), majd az 1801-ben visszaváltott Kisújfalu praediumot és Margitta uradalmát is.²² Csáky János és Zichy Jozefa lánya volt az a Csáky Petronella,²³ aki Csáky Tamás unokájának, Ferencnek herceg Esterházy Teréziától született fiához, Csáky Antal Vincéhez (1785–1863) ment feleségül, megszerezve az ősi bihari uradalmak közül az adorjánt, s a kortársi vélemények szerint felvirágoztatva a vidék marhatartását.

¹⁹ ÖStA HHStA Kt. 15. (Fasc. 13.) Raisz 1798. április 30-án, Szepesmindszentről írott levele.

²⁰ ÖStA HHStA Kt. 11a-2. (Fasc. 9.) Csáky Imre bíboros levelei, Klobusiczky Évához írott levelek.

²¹ Papp K. 2020. 191.

²² ÖStA HHStA Fasc. 86. No. 10. Kisújfalu visszaszerzésére: MNL OL P 71 Fasc. 13. No. 11. Margittára: ÖStA HHStA Fasc. 85. No. 39.

²³ Csáky Petronella születési dátumát nem ismerjük, gyászjelentése szerint azonban 1861. január 9-én hunyt el, életének 73. évében, vagyis ha a jelentés pontos, 1788-ban született. A Bécsben keltezett gyászjelentés szerint a Bécs melletti Hinterbühl temetőjében, saját családi sírboltjába helyezték. Orendt Mihály weblapján Szent-Iványi Zoltán gyűjtése alapján: A keresztszegi és adorjáni Csáky grófok és grófnők halotti értesítőinek gyűjteményéből. <http://begykozsatar.lapunk.hu/?modul=oldal&tartalom=1188227> (Utolsó letöltés: 2020. augusztus 7.)

1. kép. A Csákyak Kenézi pusztájának térképe, amely a marhatartás megújításának helyszíne lett.²⁴

Csáky László 1792-től váradi kanonok, 1802-től békési főesperes²⁵ szintén ebben az időszakban jutott a Váradhoz közeli birtokrész: Berekböszörmény mezőváros, Siter és Szalárd birtokába, aki egy Szaniszló József nevű udvarbíró és Kovács László fiscalis munkájára alapozta a megszerzett birtok irányítását.²⁶ Csáky Imre – aki az országbíró Tamás nevű fiának unokája – fia, László (1760–1828) váradi nagyprépost lett, s igen pontosan és szigorú ellenőrzés mellett irányíthatta a fiúág birtokába 1784-ben végleg visszakerült bihari uradalom általa megszerzett hányadát.²⁷

²⁴ MNL OL S 88 No. 4. Kenéz puszta (1786)

²⁵ Csáky László 1810-től váradi segédpüspök, 1812-től nagyprépost, 1814-től kinevezett, majd 1815-től felszentelt tinnini püspök. Magyar Katolikus Lexikon, <http://lexikon.katolikus.hu/C/Cs%C3%A1ky.html>

²⁶ ŠOBA Levoča Cs-SH 68-d. Fasc. 651. 1793. október 8-án a familia directora, Csáky Nepomuki János bízta először Csáky László kanonokra a bihari birtokrészt. MNL OL P 75 Fasc. 1. No. 5.

²⁷ Papp K. 2009.

2. kép. Berekböszörmény térképe, amely Csáky László birtokába került.²⁸

A közölt levelek Raisz György megbízott Zichy Jozefához írott német nyelvű leveleinek fordításai. Akkor vetette papírra őket, amikor Margitta megszerzése után Bihar vármegyébe utazott, hogy ott bizonyos, nagyon szükséges változtatásokat tegyen, immár az özvegy szándékainak – amelyeket erősen igyekezett befolyásolni – és érdekeinek megfelelően. Raisz már 1801. július 10-én azt kérte a grófnőtől: „Nagyon kérem még arra, hogy adjon parancsot, hogy Margittát rendbe rakhassuk.” A sürgetés okát a birtok gazdálkodásának igényei adták, hiszen ekkor kapott híreket arról, hogy „Bihar vármegyében gyümölcsből és borból a legnagyobb termés remélhető.”²⁹ Feltehetően már 1801 őszén megtörtént az első utazás, de a helyzefelmérés utáni változtatás – ahogyan az itt közölt levelek mutatják – a következő év tavaszára maradt.

²⁸ MNL OL S 88 No. 2. Berekböszörmény (1798–1799)

²⁹ ÖStA HHStA Kt. 15. (Fasc. 13.) Raisz György levele Zichy Jozefának.

Források

I.

Margitta, 1802. április 27.

Méltóságos grófi Öexcellenciája,
legkegyelmesebb Asszonyom!³⁰

Vasárnap éjjelre szerencsésen megérkeztem Margittára, a második napon pedig a felhúzendó épületre vonatkozólag elvégeztem számításaim, különösképp az után, hogy azt találtam, hogy a megadott szögön kívül építették meg, és ennek következtében azon kellett gondolnom, hogy hogyan lehetne ezt a nagy hibát orvosolni. Ennek ellenére remélem, hogy mégis valami kényelmeset sikerül építtetni. Viszont mivel az ide építetteket nem lehetett volna péntekig lebontani, ezért ma a csúrt tűztem ki, ahol is az alapokat kiássák és ahová a szükséges anyagokat odaszállítják, hogy amint megérkeznek a kőművesek, munkához láthassanak. Mihelyst azonban minden hátralévő dolgot elintézték a régi épületen, hagyni akarom a csúrt, és minden kőművest a hombárnál alkalmaznék. Csak az a szomorú, hogy a tetőszerkezetet meg kell csinálni, mivel a régi nagyon rossz állapotban van már, és nem lesz meg a szükséges szélesség, ezért azt kívánnám, bárcsak lenne kettővel vagy négyvel több ácsom.

Tegnap mindegyik szőlőskertet meglátogattam, és mindegyiket jól ápolt állapotban találtam, az újabbik szőlőskertet is beültetik.

A kaszáló kigazolása nem az én általam elgondoltak szerint zajlik, ezért az egész munkát egyeztetni kell a meczenzéfiekkal.

A gabona rosszul néz ki a nagy aszály miatt, és ha 14 napon belül nem fog esni, vészhelyzettől tarthatunk, ezért félek elrendelni a gabona árusítását.

Ma megfürdették a birkákat, de állítólag 120 van, amelyik már nem tejel, és ugyanennyi nőtt fel a növények között.

A sörfőzéssel meg vagyok elégedve, mivel jó a sör és jól megy az eladása is, és remélem, hogy eme meleg napokban heti kétszer is lesz sörfőzés.

A pálinkafőző siránkozik a kazán miatt, most főzi a pálinkát és türelmetlenül várja minden hónapban az 50 [...] pálinka elkészítését. Mind a sörfőzde, mind a pálinkafőzde el van látva elég terménnyel. Hogy a [...] ne legyen elhanyagolva, még két [...] -t állítok fel, akik csak az épületekkel fognak foglalkozni.

Nem tudok Apátiba³¹ menni addig, amíg itt nem rendeztem el és nem indítottam el a szükséges és megfelelő módon minden dolgot.

Nyomatékosan megírom a tisztartónak, hogy küldje meg nekem a következő szállítmánnal a szükséges vasat, és egyben eligazítom, hogy járjon el az izsákfalvi³² csűr tekintetében.

---

³⁰ A német nyelvű leveleket Babcsányi Judit fordította.

³¹ Körösszegapáti (Bihar vm.)

³² Izsákfalva = Eisdorf (Szepes vm.)

Mádon³³ a Scholcznak meghagytam, hogy haza ne menjen nekem, amíg az összes szőlőtövet el nem látta az ekéjével.

Ma írtam Fünfkirchenbe³⁴ egy bizonyos Hegedűs prefektusnak, akinek állítólag azt parancsolták, hogy adja el a mádi primási házat. A kocsmá ügyei mától nyolc napon belül lezárulnak. Nem tudom, mit kellene tennem, vagy legalább mikor tudom majd meghatározni hazautam időpontját, és azt, hogy mennyire nehezemre esik az egyedüllét, azt Excellenciád értheti meg a legjobban, és mégis el kell mennem innen, mert ez már számomra kibírhatatlan, hogy mind Excellenciád ügyei, mind saját ügyeim a Szepességbe kényszerítenek. Ezért alázatosan kérném Excellenciádat, hogy kegyesen parancsoljon velem, hogy várjam-e meg itt, vagy pedig a munkások berendezkedése után menjek-e Apátiba? Egyébiránt alázattal csókolom Excellenciád kegyes kezeit és maradok mély alázattal.

*méltóságos grófi Excellenciájának
legalázatosabb szolgája
Georg Raisz*

Ebben a pillanatban érkezett 3 hidegpataki, a kőműveseket holnapra várom, az 1000 forintot pedig elküldtem Nagyváradra.

II.

Margitta, 1802. május 9.

*Méltóságos grófi Excellenciája,
legkegyelmesebb Asszonyom!*

A szlovákok, akik a kőművesekkel együtt érkeztek, és akik egyikének kell átadnia most ezt a levelet, visszamentek az étel elosztása miatt, ezért ennyivel is nehezebb lesz mostantól szlovákokat kapni ide.

Részemről nagyon vártam Nagyméltóságú Grófi Excellenciájának szerencsés érkezését, ezért sem írtam Őméltóságának, de mivel a tegnapelőtt megérkezett, kegyesen személyemhez intézett levélből láttam, hogy Őméltósága nem jön Margittára, mivel ezért most értesítem Őméltóságát röviden az itteni helyzetről, hogy a szlovákok elsietnek innen.

A brigád és az ácsok nem jönnek, a pajtát a kőművesek megépítik ezen a héten, a hombárral eközben az öreg kőműves 3 hét után kész lesz, mivel azonban az általuk remélt ácsokból nem jönnek, és az itt lévők nem hoztak magukkal szerszámokat, attól kell tartanom, ami ebből természetesen következik, hogy tető nélkül marad a két felhúzott épület, és nem is tudom, mit tehetnék a kőművesekkel ilyen esetben. Keresztszegre³⁵ sem küldhettem őket, mivel ott sem tudnának tető nélkül dolgozni. Most arra számítok, hogy bármelyik pillanatban megjöhet a hír, hogy jön-e vajon 7 ács és mikor, és vajon egyikük alkalmas lesz-e pallérnak, aminek nagyon örülnék.

A második bajról, amivel küzdök, Őméltósága a mellékelt összefoglalásban olvashat. Csütörtökig szükségem lenne 750 forintra a deszkák kifizetéséhez, melynek darabja 27

---

³³ A szövegben Maad = Mád mezőváros (Zemplén vm.)

³⁴ Pécs = Fünfkirchen

³⁵ Körösszeg (Bihar vm.)

krajcárba kerül, aztán zsindeyre, amelynek 1000 darabja 7 forint 70 krajcár, továbbá lécekre, amelynek darabja 6 krajcár, hogy Erdélybe küldjem. Ma egy küldöncöt küldtem Apátiba 600 forintért, azonban nem tudom, hogy megkapom-e azt, mivel neki is vennie kellett 100 fejős birkát, és 30 tehenet valóban vásárolt is, darabonként 50-ért. Mind Czigass,³⁶ mind a pénzhiány valóban annyi gondot okozott nekem, hogy tényleg nem tudok magamon segíteni, sem döntésre jutni, ezért teljesen megőszültem és arra kérem Őméltóságát, hogy legalább 2000 forintot szerezzen nekem, mivel azt a keveset, amennyi nálam volt, szinte teljesen elpazarolták. De azt még ki kell várnom, hogy egyébként a többi dolog hogyan fog sikerülni a Czigass távolléte miatt, ezért is nem tudom meghatározni a visszautazásom idejét.

Itt még nem volt eső, ezért a nyári gabona már elveszett, a téli pedig hamarosan elvész, a [...] még nincs elvetve, és 6-án olyan hideg volt, hogy a kőműveseknek fel kellett hagyniuk a munkával. Ezt dór követte, amely minden virágot és szőlőtőkét leégetett.

A búza vagy kétszeres itt Margittán még 1 forint 42 krajcárért kapható, a marhahús 5 krajcár, a bárányhúst a zsidó 9 krajcárért adja, ahogy hallom. A margittai kecske egyezményesen 5 krajcár, és próbálok az apátibelieket is ennyiért eladni. Apátiban a bárányt 7 forint 16 krajcárért adták. A sör árusítása jól megy, a pálinkafőzőnek ez az adag pálinka jól sikerült, de az adminisztráció és az anyagok és segéd munkások szállítását nehezen győzzük, és még nehezebb lesz, miután a szlovákok elmentek. Egy asztalosra szükség lenne, mivel az itteniek semmihez sem értenek és méregdrágán dolgoznak.

Írtam levelet a tisztartónak a kupa és más vastárgyak miatt, valamint az ide küldendő gazda és Biross miatt is, és Isten tudja, hogy mikor történik meg majd a teljesítés. De elfelejtettem a szemes szegek miatt írni, 4 pár szemre, hogy ugyanő a következő szállításmánnyal küldjön azt is, amit Excellenciája kegyesen meg fog parancsolni neki.

A Scholtz helytelenül tette, hogy nem vásárolt szőlőtöveket és a szőlőskertet nem ültette be.

Nem tudom, mikor megyek Apátiba!

Nem tudom megmondani, mikor jutok haza és csak Isten tudja, hogy mennek az ügyeim odahaza! Mindazonáltal csókolom Excellenciás Asszonyom kezeit, és maradok a legmélyebb alázattal.

*méltóságos grófi Őexcellenciájának
legalázatosabb szolgája
Georg Raisz*

III.

Margitta, 1802. május 12.

*Méltóságos grófi Őexcellenciája,
legkegyelmesebb Asszonyom!*

Most mindent a lehető legjobban rendbe tettem. Mivel holnap időben útra akarok kelni Apátiba, hogy ott is rendet tehessek egyrészt az elején a toronynál, másrészt más ügyek miatt is, különösen a [...] miatt.

---

³⁶ A további levelek értelmezése szerint egy szekerezéssel megbízott embere.

A kocsi nincs ott, azok az emberek, akik szepességi inget hordanak, siránkoznak, és túlságosan is megrémültek, hogy tetvektől kell szenvedniük, de szívesen megtudnám azt is, mennyi ács jön, hogy a létszámuk alapján meg tudjam tenni a szükséges lépéseket. A dobozok miatt, amelyeket az ötvösnek kellett volna elkészítenie, feltehetőleg nehézségek merültek fel, ezért Eperjesen kell azokat elkészíttetni. Ezt figyelmen kívül hagyva eljöhett volna a Czigas, különösen azért, mert más szállítmánya is lett volna.

Tegnap megküldtem Erdélybe a pénzt az anyagokért, és ma vásároltam 6 igás ökröt, tehát még 10 darabot kell venni, hogy ily módon itt, Margittán 10 fogatunk legyen, és ősszel ne kelljen a hizlaldából ökröket vásárolni. Különben nem lennék képes arra, hogy a gazdaságot és az épületeket is egyre javítsam, különösen mivel az emberek nem képesek naponta több mint 2 kocsi homokot szállítani.

Hallom, hogy a tanulmányi alap tiltakozik a keresztszegi [...] miatt, de szeretném megtudni, hogy mit mond majd, mikor elkezdem a munkát, és hogy erőszakot fog-e alkalmazni.³⁷

Túl sokat fáradoztam, minden objektumot külön-külön sínre tettem, és mindent olyan jól és rendesen elindítottam, hogy öröm volt nézni. Minden utasítást meghagyok itt a pallérnak, a tiszttartónak és a Springernek,³⁸ hogy melyik tervezett munkánál hogyan járjanak el, amit annál is könnyebben megvalósíthatnak, mivel mindent láttak a gyakorlatban, és most van a legjobb időszak a kezdéshez, és időközben mindennek meg fog mutatkozni a következménye. Túl fáradt vagyok, mert a gondok miatt a járkálástól és az állástól is nagyon ég a jobb lábam, és szinte minden este olyan fájdalom gyötör, hogy sírhatnék. Már a jobb kezemmel is van valami fájdalmas probléma, és Isten tudja, mi lesz ebből, különösen mivel sem az egyiptomi életbalzsam,³⁹ sem a meleg korpa után nem érzek enyhülést. Megkérném Őexcellenciáját, hogy feleségemnek erről ne szóljon. Most is szenvedek az égető fájdalomtól.

Ezennel teljes tisztelettel csókolom a legkegyelmesebb kezét

legálázatosabb szolgálója
Georg Raisz

---

³⁷ Nem világos sem az, hogy mit tervezett építeni, sem az esetleges tiltakozás alapja.

³⁸ Az utóbbi esetleg lehet valamilyen tisztség is.

³⁹ A propoliszról tudja úgy az utókor, hogy azt már az egyiptomi orvosok is használták, de azt nem tudjuk, ezt értette-e Raisz János egyiptomi életbalzsam alatt.

Klára Papp

“And Now About Bihar!” – The Letters of György Raisz, Property Manager, from the Beginning of the 19th Century

The Bihar estates of the Csáky family were still received from Sigmund of Luxembourg, and they became the ancient, shared estates.

When their headquarters were transferred from the Principality of Transylvania to the Kingdom of Hungary in the 17th century, the estates in the Uplands and Transdanubia gained more importance.

In the middle of the 17th century, Count László Csáky returned to Transylvania and established the so-called a Transylvanian branch that possessed the Bihar properties undisturbed until the middle of the 18th century. Then, during the bishopric of Miklós Csáky in Oradea, the members of the upland branch regained the manors, and after a short time, those manors were pledged again to the Transylvanian landowners.

However, from 1784 they were finally taken into their hands, and from the first years of the 19th century, the members of the upland branch shared them among themselves, trying out joint possession.

The family correspondence contains writings from the trustee contacting his widow after the death of János Csáky, the principal representative of the upland branch, the director of the family.

From this, we can get additions about the intention and plans on the division of the estate. And also, on the basis of the three letters published here, about how the best manors got into the hands of Mrs. János Csáky (Jozefa Zichy), and what the role of the property manager was in this.

Források

- MNL OL Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára
P 71 Csáky család levéltára. Központi levéltár.
P 75 Csáky László halála után rendezett iratok.
S 88 Térképtár. Családi fondokból kiemelt térképek. Csáky család.
- Orendt Mihály weblapja, Szent-Iványi Zoltán gyűjtése: A keresztszegi és adorjáni Csáky grófok és grófnők halotti értesítőinek gyűjteményéből.
<http://hegykozsatar.lapunk.hu/?modul=oldal&tartalom=1188227>
(Utolsó letöltés: 2020. augusztus 7.)
- ÖStA HHStA Österreichisches Staatsarchiv Haus-, Hof- und Staatsarchiv
Sonderbestände C – Familienarchiv Csáky.
Kt. 11a-2. (Fasc. 9.) (Klobusiczky Évához írott levelek.)
Kt. 15. (Fasc. 13.) (A Csáky család szepesmindszenti levéltára.)
Kt. 24. (Fasc. 14.) (A Csáky család szepesmindszenti levéltára.)
Fasc. 85.
Fasc. 86.
- ŠOBA Levoča Štátny oblastný archív v Levoči
Cs-SH Archív rodu Csáky zo Spišského Hrhova.

Szakirodalom

- Barta M. 2018. Barta M. János: Csáky István (1635–1699) gróf pályaképe országbírói kinevezéséig. Doktori (PhD) disszertáció. Bp., 2018.
https://edit.elte.hu/xmlui/bitstream/handle/10831/43465/dissz_barta_janos_tortenelemtud.pdf?sequence=1&isAllowed=y
- Deák 1883. Deák Farkas: Egy magyar főúr a XVII. században. Gróf Csáky István életrajza. Bp., 1883.
- Hiller 1983. Hiller István: Csáky István lengyelországi követjárása 1644-ben. In: Történelmi Szemle, 31. (1989) 3–4. sz. 192–207.
- Magyar Katolikus Lexikon, <http://lexikon.katolikus.hu/C/Cs%C3%A1ky.html>
- Pálffy 2009. Pálffy Géza: Utak az arisztokráciába – bárói címszerzők a 16. századi Magyar Királyságban. In: Arisztokrata életpályák és életviszonyok. (Speculum Historiae Debreceniense 4.) Szerk.: Papp Klára, Püski Levente. Debrecen, 2009. 9–23.

- Papp K. 2006. Papp Klára: A Csákyak erdélyi ága a 18. században. In: Szabolcs-Szatmár-Beregi Levéltári Évkönyv XVII. Szerk.: Galambos Sándor, Kujbusné Mecsei Éva. Nyíregyháza, (2006). 339–358.
- Papp K. 2009. Papp Klára: Csáky László (1760–1828) bihari birtokai. In: Pénztörténet – gazdaságtörténet. Tanulmányok Buza János 70. születésnapjára. Szerk.: Bessenyei József, Draskóczy István. Bp.–Miskolc, 2009. 274–283.
- Papp K. 2011. Papp Klára: Az erdélyi Csákyak. (Erdélyi Tudományos Füzetek 273.) Kolozsvár, 2011.
- Papp K. 2020. Papp Klára: „Túl sokat fáradoztam, ... és mindent jól és rendezesen elindítottam...” Raisz György tevékenysége Zichy József szolgálatában. In: Kultúra, művelődés, agrárium. Tanulmányok ifj. Barta János 80. születésnapjára. (Speculum Historiae Debreceniense 29.) Szerk.: Papp Klára, Bárány Attila, Kerepeszki Róbert, Pallai László. Debrecen, 2020. 179–200.

<http://w.genealogy.euweb.cz/hung/csaky2.html> (Utolsó letöltés: 2020. augusztus 19.)

Bán Gergely Károly

Területi különbségek a trianoni Magyarország területén a 20. század első felében

–
Módszertani modell

Az elmúlt években előtérbe kerültek a hazai területi különbségeket célzó fejlettségi, életminőségi vizsgálatok. Számos tanulmány,¹ illetve egy külön kötet² jelzi ezen kérdéskör fókuszpontba kerülését. Ennek hátterében több tényező is húzódik. Egyrészt a téma interdiszciplinaritása, amely lehetővé teszi a történettudomány, a közgazdaságtudomány, a geográfia és a statisztika ötvözését. Továbbá lényeges folyamat a napjainkban lejátszódó digitális forradalom is, amely leginkább az adatbázis-építésben és az eredmények vizualizációjában mutatkozik meg a történészek körében. Részben még a történeti hálózatkutatás előretörését is megemlíthetjük hazai szinten,³ mivel a fejlettségi vizsgálatok alapjait valamennyi esetben adatbázis(ok) jelenti(k), akárcsak a hálózatkutatás vonatkozásában, így gyakran alakulhat ki átfedés a két témakör között.

A fejlettségi vizsgálatom célja, hogy a 20. század első felére vonatkozóan egy dinamikus képet alkossak a hazai életminőség vonatkozásában. Többek között a regionális különbségek és a határmentiség vizsgálatára fókuszálva. Ezáltal lehetőség nyílik többek között a trianoni békeszerződés középtávú hatásainak a vizsgálatára, illetve a korábbi eredmények⁴ összekapcsolására. Azaz, mint az előhívóba mártott fényképlapok, úgy árnyalódhatnak, színesedhetnek tovább Trianonról és a 20. század első feléről eddig alkotott képeink. Ezen célokat – mint egyfajta lehetséges narratívát – kvantitatív forrásokra és komparatív módszerekre alapozom.

Jelen dolgozatom során leginkább a kutatás módszertani hátterét igyekszem előtérbe helyezni, és majd egy későbbi munkámban teszek kísérletet az eredmények komplex, szintetizáló elemzésére. A fejlettség néhány aspektusának bemutatása megkerülhetetlen a témából adódóan, viszont a fejlettség és modernizáció átfogó historiográfiai és tudományelméleti részletezésétől jelen tanulmányban terjedelmi okok miatt eltekintenek.

A fejlettség kérdésköre

Mit értünk fejlettség alatt? Mitől válik fejletté vagy éppen elmaradottá egy térség vagy egy társadalom? Ez és ehhez hasonló kérdések joggal merülhetnek fel az olvasóban és kutatókban egyaránt. Az a dichotómia áll fent jelen esetben, hogy kielégítő és egyértelmű

---

¹ Obádovics–Mokos–Kulcsár 2001.; Husz 2002.; Nemes Nagy–Jakobi 2003.; Rechnitzer–Smahó 2005.; Csité–Németh 2007.; Józán 2008.; Garami 2009.; Malatinszki 2010.; Farkas 2012.; Szilágyi 2016.; Uő. 2018.; Demeter 2018.; Uő. 2019.; Pénez 2018.

² Demeter–Szulovszky 2018.

³ 2018-ban megrendezésre került a Szegedi Információtörténeti Műhely és a Sic Itur ad Astra Műhelykonferenciája *Hálózat, Információ, Történelem* címmel. Továbbá a 2020 őszi megjelenő Magyar Gazdaságtörténeti Évkönyv (MGtÉ) tematikája is *Hálózat és Hierarchia* címet visel, amely szintén a történeti hálózatkutatások előtérbe kerülését jelzi. Végezetül pedig hazai szinten az egyik legkiemelkedőbb társadalomtörténeti egyesület – Hajnal István Kör – 2021. évi konferenciáját is a tervek szerint a hálózatkutatás köré fogja szervezni.

⁴ Demeter Gábor: OTKA K111766; Szilágyi 2018.

definícióval nem találkozunk a fejlettség vonatkozásában. Számos megközelítés van jelen, amelyek leginkább az előrehaladással, növekedéssel vagy akár a modernizációval azonosítják ezen fogalmat, de egzakt módon nem találunk megkérdőjelezhetetlen választ arra, hogy mitől válik fejletté egy térség. Tudniillik beszélhetünk gazdasági és társadalmi fejlettségről is. Jóllehet e két meghatározást külön is szokás kezelni, azonban szorosan össze is tartoznak, és egymásra hatást gyakorolnak. Nem kérdés, ha egy fejlett gazdaságról beszélünk, akkor ott nagy eséllyel a társadalmi életkörülményekre is kivetül a magas fejlettségi szint, és fordítva is. Ezen munkám során e két meghatározást egyben fogom kezelni az érthetőség szempontjából. Továbbá a fogalmi konszenzus hiányából adódóan és az eltérő értelmezések következtében jelen dolgozatomban a fejlettség, modernizáció és életminőség kifejezések közül a fejlettséget igyekszem alkalmazni következetes módon.

Folytatva a gondolatmenetet, hogyan lehet átültetni egy recens fejlettségi vizsgálatot a történeti térbe és időbe? Úgy vélem, egy lehetséges megközelítési út lehet, ha a jelen tudományos eszközeit – gondolok itt a módszertani számításokra, eljárásokra – átültetnénk az adott történeti térbe és időbe úgy, hogy mindeközben tájékozódunk az adott korszak fejlettségi indikátorairól és forrásairól. A történelmi korokra visszatekintve a gazdasági fejlettségnél megkerülhetetlen – legalább említés szinten – a centrum-periféria elmélet, amelynek alapját Immanuel Wallerstein dolgozta ki, munkája magyar nyelven 1983-ban látott napvilágot.⁵ Az elmélet egyik fontos sajátossága, hogy a centrumterületek fejlődése sok esetben jelentékeny mértékben a periféria rovására történik. Továbbá Wallerstein munkájában azt is leírja, hogy az utóbbi évtizedekben (vagy akár évszázadban) a modernizáció folyamata a periférián lévő társadalmakban a megkésetttség következményeinek felszámolására irányuló törekvésként jelent meg. Vélhetően ezen feltevés alapozhatta meg a később elterjedt nézetet, amely szerint a modernizáció párhuzamba állítható a nyugatiasodással, azaz a fejlett tőkés társadalmak gazdasági eszközeinek az exportálásával.⁶ Ebből következtethető az a tézis, hogy a fejlődés iránya lineáris és valamennyi társadalom, állam ugyanazt a gazdasági utat járja be, amely végén egyazon fejlettségi szintet érhetik el az idő függvényében. Azonban ez korántsem ilyen leegyszerűsített folyamat, erre jó példák a volt gyarmati országok, amelyek közül csak kevés járta/járhatta be az anyaország-hoz hasonló gazdasági fejlődés útját. *„Ezekben a társadalmakban az európai centrumtól, sőt az egész kontinenstől eltérő kultúra, hagyományrendszer, a gazdaság- és társadalomszerkezet sajátosságai a kolonizáció periódusában egyrészt sok tekintetben érintetlenül maradtak. Másrészt viszont egyes európai intézmények éppen úgy gyökeret vertek, mint ahogyan kibontakozott egy sajátos nyugati típusú elit is.”*⁷ Tehát napjainkra már világos, hogy a fejlődés ilyen mechanikus módon nem értelmezhető. Az egyvonalú fejlődés megkérdőjelezhető.

A második világháborút követő időszakra volt jellemző, hogy egyre inkább előtérbe kerültek a gazdasági fejlettség értelmezésével, mérésével kapcsolatos kérdések. A második világháború okozta társadalmi, gazdasági és politikai változások következtében többek között olyan kérdések kerültek fókuszpontba, hogy vajon lehet-e a társadalom állapotát, életminőségét, illetve szélesebb értelemben vett fejlettségét egyetlen mutatószámmal mérni és jellemezni. 1954-től kezdődően terjedt el az egy főre jutó GDP,⁸ amelyet eleinte

⁵ Wallerstein 1983.

⁶ Kulcsár 2009. 377.

⁷ Uo. 377–378.

⁸ Gross Domestic Product (GDP): bruttó hazai termék. Farhad Noorbakhsh szerint a GDP, mint a fejlettség (az életszínvonal mérésének) fajlagos mutatója egy 1954-es ENSZ-jelentésben szereplő ajánlás nyomán terjedt el általánosan. Noorbakhsh 1998. 517.

olyan komplex mutatónak tekintettek, amely nemcsak az adott társadalom gazdasági fejlettségét, hanem jólétét is tömören kifejezte. Ezzel párhuzamosan természetesen más igények is megjelentek, mivel nem volt teljes egyetértés a GDP mutató jelentésével, alkalmazhatóságával kapcsolatban. Egyfajta árnyaltabb, többdimenziós társadalmi jelzőszámrendszerek kidolgozása vette kezdetét. Mondván a társadalmak jólétének és egyben egyenlőtlenségének a komplex vizsgálata egy bonyolult sokdimenziós térben formálódik, és számos mennyiségi, illetve minőségi tényező együttes hatása formálja azt. Következésképpen ezen széles tartományt átfogó társadalmi-gazdasági differenciáltságot nem lehet egyetlen tényező köré csoportosítani, és főleg nem egyetlen mérőszámra alapozva megragadni.⁹

HDI mint fejlettségi mutató

A fejlettség mérésével kapcsolatosan több megközelítés is kialakult az idők során. A fentebb említett GDP egyfajta „ellenpárjaként” többdimenziós kompozit indikátorok kialakítása is előtérbe került.¹⁰ Ennek egyik legismertebb példája a HDI.¹¹ A mutatót 1990-ben dolgozták ki az ENSZ Fejlesztési Programjának munkatársai azzal a céllal, hogy a különböző államok humánfejlettségét mérni és egyben összehasonlítni is lehessen.¹² A HDI három összetevő köré csoportosul: az *életbőssz*, az *oktatásban megszerzett tudás* és az *életszínvonal* számtani átlaga köré. Az élethosszt a születéskor várható átlagos élettartamból, az iskolázottsági szintet az írni-olvasni tudók súlyozott arányából, illetve az alsó-, közép- és felsőfokú iskolázottságból (a megfelelő korosztályhoz viszonyítva) számítják ki. Az életszínvonal esetében pedig az egy főre jutó vásárlóerő-paritáson mért GDP-t használják.¹³ Ebből jól látható, hogy egy gazdasági mutató (GDP/fő) túl két társadalmi jellegű mérőszám is helyett kapott a számítási módszerben egyfajta ellensúlyként.

A HDI-mutató számos módosításon esett át (pl.: 1991, 1999) és sok esetben bírálták is.¹⁴ Viszont kritikailag vizsgálva ki lehet jelteni, hogy a HDI és az ehhez hasonló kompozit indikátorok tényleges szakmai igényeket elégitenek ki. Ezen mutatók egyfajta légitóként jelenítik meg egy adott régió, adott pillanatban felvett általános fejlettségi kontúrjait. Bár ezen komplex mutatók által tükrözött – gyakran leegyszerűsített – „képzalkotás” hátránya is egyben, mivel a hangsúly könnyen átkerülhet a kompozit mutatók által tükrözött, leegyszerűsített képre. Másképp fogalmazva, magával vonhatja a leegyszerűsített értékrenden alapuló látásmódot, közgondolkodást. Azonban mindezek ellenére napjainkban az egyik legelfogadottabb fejlettségi mérőszám, amely jelentősége abban is megnyilvánul, hogy e mutató módszertanához meglehetősen közel esnek a településfejlettségi vizsgálatok megközelítései.¹⁵

---

⁹ Andorka–Kulcsár 1975. 459–461.

¹⁰ Husz 2001. 73–76.

¹¹ HDI (human development index): humán fejlettségi index.

¹² Szilágyi 2018. 255.

¹³ HDR 1990. 109. Vö. Nemes Nagy 2009. 301–305.; Tomka 2011. 187–194.

¹⁴ Szilágyi 2018. 256.

¹⁵ Harcsa 2015. 465.

Hazai szinten történeti kontextusban ismereteim szerint eddig három munkában¹⁶ használták fel a HDI módszertanát Magyarország térségeire vetítve. Faragó Tamás történeti demográfiai vizsgálatában a HDI-módszer 20. század első felére vonatkozó átültetésére fókuszál. Meglehető módon a jövedelmi/pénzügyi adatokat a 14 éven felüli keresők arányával pótolja. Az eredmények értelmezése, jelentésadása bizonyos kérdéseket vethet fel, viszont módszertanilag izgalmas, ahogy a szerző demográfiai adatokra alapozza a történeti HDI-vizsgálatát.¹⁷ Időben következő vizsgálat Szilágyi Zsolt nevéhez fűződik, módszertani modellje a leginkább fedésbe hozható a recens társadalomtudományok által elvárt HDI-vizsgálatokkal. Szilágyi történeti vizsgálata szintén a 20. század első felére fókuszál (1910 és 1930) és két – a maga nemében – jelentős módszertani újítást is tartalmaz. Egyrészt a szerző részletes vizsgálata alapján a várható élettartamot a nyers halálozási arányszámmal, míg az egy főre jutó GDP-adatokat a településszintű adókkal helyettesíti.¹⁸ Végezetül pedig Tomka Béla munkája¹⁹ mellett sem mehetünk el a HDI vonatkozásában. Nicholas Crafts adatait²⁰ felhasználva végzett európai összehasonlítást. Crafts adataiból hiányzott a hazánkra vonatkozó pénzügyi mutató, amelyet Tomka pótolt 1910-es adatok alapján. Így lehetővé tette Magyarország HDI összevetését a különböző – nyugat- és észak-európai – országokkal szemben. Az összevetésből kirajzolódik, hogy 1913-ban az ország jóval rosszabb helyzetben volt az európai összevetésben, mint a következő évtizedekben. A fentebb említett megközelítések számából is kirajzolódik, hogy a HDI-vel kapcsolatos történeti vizsgálatok még gyerekcipőben járnak, viszont úgy vélem, hogy a 20. század különböző fordulópontjainak, illetve társadalmi-gazdasági változásainak az árnyaltabb megértéséhez elengedhetetlen a folyamatok új szemszögből való megvilágítása.

Módszertani modell

A fentebb említettek közül kirajzolódik, hogy alapvetően a HDI és a különböző fejlettségi mutatók elsődleges célja az államok összehasonlíthatósága. Tehát az adatok országos szinten kerülnek rögzítésre és ezáltal elemzésre is. Így a határokon belüli területi különbségek eltűnnek és meghatározásuk ezáltal lehetetlen. Viszont jelenlegi munkám során egy meghatározott államot helyezek górcső alá, és a határokon belüli területi egyenlőtlenségekre – vagy éppen egyenletességekre – kívánok rávilágítani. Ehhez mindenféleképpen a léptékváltás mellett kellett döntenem, és az adatfelvételt az aggregálás reményében a lehető legkisebb szintre (településszint) levinni. Ezáltal olyan változókat kellett konstruálnom, amelyek községszinten elérhetőek a vizsgálatba bevont időmetszetekre.

Kutatásom során két időmetszetben végeztem el a fejlettségi vizsgálatot (1910 és 1941). Ennek hátterében több tényező is áll. A legfontosabb, hogy a vizsgálat Trianon középtávú hatására igyekszik fényt deríteni. Ehhez egy lehetséges megoldás az eszményi 1910-es népszámlálás, amely a boldog békeidők egyik reprezentatív éve. Továbbá ezen népszámlálási esztendő mellett a kellő mennyiségű és minőségű településszintű adatok is szólnak. A vizsgálat zárómetszeténél már nehezebb dolgom volt. Végül az 1941-es népszámlálási esztendőre esett a választásom. Mivel az 1920-as és 1930-as népszámlálások

---

¹⁶ Faragó 2007.; Szilágyi 2018.

¹⁷ Faragó 2007. 176–179

¹⁸ Szilágyi 2018. 266–280.

¹⁹ Tomka 2011. 199.

²⁰ Crafts 2002. Vö. Crafts 1996.

túl közel helyezkednek el a békeszerződés évéhez, ezért alkalmazásuk módszertanilag kérdőjeles egy középtávú vizsgálat vonatkozásában, illetve az 1920-as népszámlálás adatai a vándormozgalom miatt igen megkérdőjelezhetőek, továbbá a déli vármegyék lakosságra vonatkozó adatai felvételénél is akadtak problémák. Az ország déli területei 1921 augusztusáig szerb megszállás alatt álltak, így többek között Pécsset is csak később (novemberben) tudták megtartani a népszámlálást, amely által torzultak az 1920-as népszámlálás adatai. A négy délvidéki megye területén a népszámlálás csak a szerb megszállás alóli felszabadulás után, mégpedig az 1920. december végi állapot szerint ment végbe.²¹ Ennek tudatában kellő forráskritikával kell élnünk ezen régióra (déli vármegyék) vonatkozó 1920-as lélekszámok esetében. Az 1930-as népszámlálás ellen pedig a gazdasági világválság hatása szól, amely ekkor még csak részben érezte hatását, azonban egy fejlettségi vizsgálat során már jelentős torzítást idézhet elő. Végezetül pedig mivel munkám során középtávú változások vizsgálatát céloztam meg – amelybe a fentebb említett két időmetszet nem, vagy csak kérdésesen fért volna bele –, ezért minden torzító elemével együtt az 1941-es népszámlálást választottam záróköként, amely mellett – többek között – a census teljességét és zavartalan lebonyolítását is megtaláljuk. Bár meg kell említenem, hogy a világháború hatásai is jelentkezhetnek ezen összeírásokban.

A vizsgálati tér kialakítása is jelentős kérdéseket vetett fel bennem a kutatás során. Mely határokat vegyem figyelembe munkám során? A történeti Magyarország határait, a trianoni országhatárokat, vagy a revízió lépcsői által visszacsatolt területekkel bővült 1941 végi határokat? Végül a trianoni határokat vettem alapul, és annak településhálózatát vontam be a vizsgálatba. Ennek hátterében több tényező is húzódik. A történeti határok azért nem voltak tarthatóak, mivel a trianoni békeszerződést követően az utódállamok, illetve a szomszédos országok eltérő időkből²² és eltérő módszertannal végeztek népszámlálásokat, tehát az összeírásokat nehezen lehetett volna egységesen alkalmazni a történeti határookra kivetítve. Az 1941/42-es határoknál pedig a következő aggályok merültek fel: egyrészt a visszacsatolt területekre nem minden kutatásba bevont mutató volt elérhető (bár proxy mutatókkal lehetséges a pótlás), másrészt felmerült bennem azon kétely, hogy olyan területeket hasonlítok össze két időmetszetben, amelyek csupán tíz évig (illetve bizonyos régiók tíz plusz három évig) voltak az országhatárokon belül. Másképp fogalmazva: az 1938 és 1941 között visszacsatolt területek hozzávetőleg húsz esztendőig voltak valamely környező állam közigazgatási egységében, ezáltal vélhetően egy más „fejlődési” utat járhattak be. Azonban úgy vélem, épp e sajátosság további kutatásokat és releváns proxy mutatók felkutatását teszi szükségessé a visszacsatolt területek vonatkozásában. Ennek érdekében két részre bontottam a vizsgált teret: trianoni határookra és visszacsatolt területekre. Tehát egy részvizsgálatot is tervezek elvégezni a „revíziós” területekre.

A változók vonatkozásában az ENSZ által elfogadott és egyben kidolgozott módszertant vettem alapul, a HDI (human development index) mutatót. Ezen több komponensű mutató az elmúlt évtizedben széles körben elterjedt a társadalomtudományok körében. Gondolok itt többek között a szociológiára, közgazdaságtudományra és a geográfiára, vagy akár a politikatudományra. Ezáltal napjainkban ez az egyik legnagyobb népszerűség-

---

²¹ 1920. évi népszámlálás 1. A népesség főbb demográfiai adatai. Községek és népesebb puszták, telepek szerint. Előszó.

²² Németország (Ostmark): 1939; Szlovákia: 1940; Románia: 1941; Szerbia: 1940; Horvátország: 1941.

gel rendelkező számítási módszer, ha több régió/állam fejlettségét szeretnénk összehasonlítani. Ezt többek között jól reprezentálja a JSTOR-ban elvégzett keresésem, ahol közel 4990 találatot hozott a HDI keresőszóval lefuttatott keresésem. Tény, hogy vannak hibái és sokan²³ kétségbe vonják a használhatóságát, de jelenleg ennél relevánsabb mutatóról nem tudunk a fejlettség vonatkozásában. A HDI egy 1990-ben kidolgozott fejlettségi összehasonlító vizsgálatokat célzó számítási módszer, amely három alapvető egység: a születéskor várható élettartam, az iskolázottsági mutató és a GDP, mint pénzügyi mutató köré csoportosul. Tehát ezek alapján három változót alakítottam ki, és ezekre alapoztam a vizsgálatomat. Továbbá elemzési szempontokat szolgálva rögzítésre került a települések lakóházainak falazati minősége és a települések lakosainak korösszetétele nemekre bontva, illetve a magasabb iskolai végzettséggel rendelkező lakosokat is számba vettem. Az adatgyűjtés és az adatrögzítés eleinte nehézségekbe ütközött. Nem volt zökkenőmentes olyan változókat találnom, amelyek módszertanilag megfeleltethetők egy modern fejlettségi számítás változóinak.

Az iskolázottságra vonatkozó adatok részben elérhetőek voltak a 20. század első felére. Azért részben, mert a különböző osztályokat végzetek számszerű községsoros adatai csupán az 1941-es esztendőre érhetőek el a két időmetszetből, viszont az írni-olvasni tudók aránya mindkét évre elérhető településszinten. Ki kell emelnem, hogy míg 1910-re differenciáló tényezőként jelenik meg az analfabetizmus, addig 1941-re már kevésbé szóródnak az értékek, mivel eddigre az írni-olvasni tudók aránya jelentősen növekedett 1910-hez képest. Viszont ahhoz, hogy komparatív módszerekkel vizsgálni lehessen a két időmetszet közötti változásokat, elengedhetetlen az azonos módszertan alkalmazása. Így egyfajta kényszerpálya is volt kizárólag az írni-olvasni tudók arányának bevonása.

A HDI-módszertan másik két változója esetében már lényegesen összetettebb problémákkal szembesültem. A két változó közül – a születéskor várható élettartam és a vásárlóerő-paritáson mért GDP – egyik sem érhető tetten a 20. század első felére. Ennek következtében úgynevezett proxy változókat kellett keresnem, amelyek megfeleltethetők a fent említett két recens változónak. Előbbire a szakirodalom alapján²⁴ a nyershalálzási arányszám bizonyult releváns megoldásnak, mivel településszinten nem publikáltak várható életkorra vonatkozó adatokat, és jelen helyzetben kivitelezhetetlen volt a vizsgált 3478 település valamennyi lakosának az anyakönyvi vizsgálata. Még a csecsemőhalandóság merülhet fel egyfajta lehetséges útként, viszont az sem volt járható út, mivel az arra vonatkozó adatok csupán a századelőre érhetőek el. Így az 1941-es időmetszetről nem alkalmazható. A nyershalálzási arányszám módszertanilag elfogadható kiszámításához valamennyi vizsgálatba bevont település 10 esztendőre visszavezetett évenkénti elhunytak számát kellett rögzítenem. Ennek jelentősége a torzítások kiszűrésében rejlik, mivel előfordulhat, hogy éppen az 1941-es esztendőben bizonyos tényezők következtében jóval többen – vagy éppen kevesebben – hunytak el, mint az azt körülvevő években. Az egy évtizedre visszanyúló átlag halálzási szám (1932–1941) és a lakosság szám (1941) felhasználásával kiszámíthatóvá vált valamennyi település nyershalálzási arányszáma 1941-re. Korábbi vizsgálat alapján a kapott arányszám korrelál a csecsemőhalandósággal, ami szintén pozitív kapcsolatban áll a várható élettartammal.²⁵ Így lehetőség nyílt ezen proxy

²³ Husz 2001. 73–76. Vö. Garami 2009. 281–284. Vö. Szilágyi 2018. 256–267.

²⁴ Szilágyi 2018. 266–269.

²⁵ Uo. 269.

mutató alkalmazására. A pénzügyi mutatónál egyértelműen el kellett engednem a vásárlóerő-paritás²⁶ tényezőjét, mivel egy adott országra vonatkozik a vizsgálatom, nem pedig különböző államokra. A GDP helyett egy olyan településszintű pénzügyi mutatót kellett keresnem, amely valamennyi település esetében tetten érhető a vizsgált időmetszetekre. Gál Zoltán alapján²⁷ a pénzintézetek betétállományát vettem alapul első körben. Ám e periódust illetően gondot okoz a hazai pénzintézetek körében megfigyelhető fiókosítás. A fiókosítás során nagyszámú vidéki városba kerültek bizonyos pénzintézetek alfiókjai. Ennek következtében előfordulhatott, hogy az úgynevezett alfiókok pénzügyi adatait a központi fiókoknál rögzítették. Ez lehetetlenné tette a betétállomány fiók- és településszintű vizsgálatát. Ezt követően egy másik pénzügyi mutató került a kutatás fókuszába, a jelzáloghitelek. E mutató viszont kizárólag a törvényhatósági jogú városokban és a megyei jogú városok esetében került összeírásra. Tehát jelen esetben is maguk a történeti források okozták a fő gondot. Ezen a ponton meg is jegyezhető, hogy 1941-ből nem rendelkezünk olyan mennyiségű és minőségű adatforrásokkal, mint a századelőn – gondolok itt többek között Thirring Gusztáv 1912-es munkájára, amelyben még meteorológiai adatokat is rögzítettek a városok esetében. A pénzügyi mutatók esetében a megoldást a településadók bevonása jelentette.²⁸ Egyfajta lehetséges útként jelent meg Szilágyi Zsolt fentebb említett módszertana, az úgynevezett FHIT-mutató bevonásával. A módszer alapja, hogy egy korabeli GDP-helyettesítő indexet konstruál meg, amely a korabeli adók felhasználásával jön létre. A szerző kifejti, hogy az elsőre ígéretesnek tűnő községi és városi póttadó azonban erre alkalmatlannak bizonyult. Ennek több oka is van. Először is eltérő számítást használtak a városok, illetve a falvak esetében. Továbbá a póttadó a községi költségvetésből hiányzó rész pótlására szolgált, ezt a neve is hűen tükrözi. Így előfordulhatott, hogy egyes településeken nem is vetették ki, más településeken pedig az adók nagy százalékát tette ki. Amennyiben nem a póttadót választjuk, hanem a póttadó kivetéséhez alapul szolgáló állami adók összegét, már lényegesen használhatóbb mutatóhoz jutunk. Ezt a pénzügyi mutatót tehát Szilágyi négy adóalapról és több számítást követően hozta létre. A következő állami adókból tevődik össze az FHIT-mutató: földadó, házadó, társulatiadó és a tantième adó.²⁹ A póttadó kivetésének többféle verziója is jelen volt a 20. század első felében, továbbá Szilágyi is elismeri, hogy vannak a felhasználásának korlátai, viszont a községszintű GDP-mutató településadó felőli megközelítése hazai téren egy innovatív és további kutatásokat elősegítő módszer. Az FHIT-mutató esetében fontos megemlítenem, hogy jogi városokra vonatkozóan nincsenek adataink 1940-ből, csupán községekre, így a hiányzó városokra vonatkozó értékeket 1939-ből pótoltam. E kidolgozott módszertan segítségével lehetőség nyílt a lélekszám bevonása után arra, hogy a vizsgált települések egy főre jutó FHIT-értékét megállapítsam, és a GDP-t helyettesítem vele. Így létrejöhett a fejlettségi vizsgálat három változója:

v1: nyers halálozási arányszám

v2: írni-olvasni tudók aránya

v3: FHIT-mutató

---

²⁶ A vásárlóerő-paritás (purchasing power parity) egy közgazdasági módszer, amely lehetővé teszi az egyes országok közötti árkülönbségek mérését. Továbbá a különböző államok eltérő valutái értékének az összehasonlítására is szokás használni.

²⁷ Gál 1997. Vö. Gál 2006.

²⁸ Szilágyi 2018.

²⁹ Uo. 273–280.

Az adatbázist a teljes trianoni településhálózatra készítettem el, tehát községsoros adatokkal dolgoztam. Ennek háttérében az húzódik, hogy jelentős közigazgatási változások történtek a két végpont között, tehát az összehasonlíthatóság érdekében járási szintre kell aggregálni az adatokat, amely csak a településszintű adatokkal végezhető el relevánsan. Ezáltal lehetőség nyílt egy egységes komparatív közigazgatási keret létrehozására. Hozzávetőleg 3400 települést vontam be a kutatásba. Ebben kizárólag azon települések szerepelnek, amelyek mindkét időmetszetben ugyanolyan formában jelen voltak a hálózatban. Gondolok itt arra, hogy a két népszámlálás között számos település vonatkozásában történt változás. Voltak olyan települések, amelyek egyesültek egymással, voltak, akik szétváltak, vagy éppen névváltozáson estek át. Tehát a vizsgálatba bevont településekre vonatkozóan az 1941-es népszámlálási dokumentumokat felhasználva rögzítésre került valamennyi fő- és másodlagos változó, így konstruáltam meg a Magyar Fejlettségi Adatbázist (MFA).

Az 1910-es településszintű adatokat a Demeter Gábor és kutatócsoportja által megvalósított GISa Hungarorum Projekt³⁰ biztosította. A pénzügyi mutatóként szolgáló településadókat az első időmetszetre (1910) teljes egészében Szilágyi Zsolt Bolyai-ösztöndíjas kutatásából³¹ nyertem. Ezek után az 1941-es esztendő településszintű adatait kellett felkutatnom, rendszerezni és adatbázisba rögzíteni, majd szintetizálni. Ezáltal egyfajta tudástranszfer jött létre a három különálló kutatás között, így teremtve lehetőséget az eredmények komplexebb, árnyaltabb megvilágítására.

Az „MFA” adatbázis általános leírása

Az MFA (Magyar Fejlettségi Adatbázis) 3478 település adatait rögzíti az 1941-es esztendőre vonatkozóan. Az összes változóval és elemzési adatokkal együtt közel 65 000 nettó adatot és közel kétszer ennyi bruttó adatot tartalmaz. Az adatokat a *Microsoft Office Excel 365* szoftver segítségével összesítettem, és az adatbázist is ezzel konstruáltam meg.

A kutatás egyik fele, és egyben az adatbázis 1941-re fókuszál. Fontos megemlíteni, hogy a rögzített népszámlálási összeírások adatai – a pénzügyi mutató kivételével (1939, 1940) – valamennyi esetben a megjelölt esztendőben kerültek felvételre, így a mintaévek naptári évek szerinti felfogása, illetve alkalmazása minden esetben tartható kutatói álláspont.

Az MFA összeállításához az alábbi forrásokat használtam fel:

1. *1941. évi népszámlálás 2. demográfiai adatok községek szerint (1976) III. községi adatok 3. a 6 éves és idősebb népesség megoszlása iskolai végzettség szerint* – A 6 éves és idősebb lakosság száma került rögzítésre településenként. Továbbá az írni-olvasni nem tudók, és az írni-olvasni tudók számát is feljegyeztem. Elemzési szempontok miatt fontosnak tartottam az iskolai végzettség rögzítését községenként. Az 1941-es census alapján hat csoportra bontva bekerült az adatbázisba az általános iskola 4–5., 6–7. és 8., valamint a középiskola 2–3. és 4. osztálya, továbbá a főiskolát végzett lakosok száma is.

---

³⁰ Demeter Gábor, OTKA K111766: Térinformatikai rendszer kiépítése Magyarország és az Osztrák-Magyar Monarchia történetének tanulmányozásához, 1869–1910. Adatok elérhetőek az alábbi honlapon: www.gistory.hu

³¹ *Az életminőség területi különbségeinek változása Magyarországon a 20. század első harmadában* c. kutatás az ÚNKP-17-4-III-DE-187 kódszámú Új Nemzeti Kiválóság Program támogatásával valósult meg.

2. 1941. évi népszámlálás 2. demográfiai adatok községek szerint (1976) III. községi adatok 1. a népesség megoszlása korcsoportok szerint, nemenként – A kötetből rögzítésre került a vizsgálatba bevont települések lélekszáma nemenkénti és korcsoportonkénti bontásban.

3. 1941. évi népszámlálás 5. lakóház- és lakásadatok községek szerint (1982) III. táblázatok 1. a lakóházak főbb adatai – Rögzítésre került településszinten a lakóházak száma és azok falazatának minősége négy csoportra bontva: beton, téglá; kő; vályog; fa és egyéb. A második és harmadik kategóriát pedig további két-két alcsoportra bontva rögzítettem: habarcsba, sárba; alapozással, alapozás nélkül.

4. Klinger András: *A népmozgalom főbb adatai községenként 1901–1968. Központi Statisztikai Hivatal, Budapest, 1969.* – Feljegyzésre került valamennyi település 10 évre visszamenő (1932–1941) évenkénti halálozási száma, amely alapján lehetőség nyílt megkonstruálni a vizsgálatba bevont települések nyers halálozási arányszámát 1941-re vonatkozóan.

5. *Magyarország községeinek háztartási viszonyai az 1940. évi községi költségelírányzatok szerint* – Rögzítésre kerültek a községi jogállású települések pótdadó kivetésének alapját szolgáló állami adók: földadó; házadó; társulati adó; tantième adó.

6. Szőnyi Gyula: *Magyar városok statisztikai évkönyve, 5. kötet: A magyar városok háztartási viszonyai 1939-ben. Központi Statisztikai Hivatal, 1941.* – Rögzítésre kerültek a jogi értelemben vett városok adói. Gondolok itt a pótdadó kivetéséhez szükséges településadókra.

Korábban részleteztem a fejlettség megállapításához szükséges források tartalmi jelentőségét, azonban a kb. 3400 településhez rendelt főváltozókat és az elemzéshez felhasznált másodlagos változókat még nem ismertettem. Ezeket a változókat alább az eredeti, adatbázisban feltüntetett sorrendben közlöm, a kialakításukhoz felhasznált forrásokat pedig a fenti sorszámok alapján hivatkozom.

Főváltozók:

- 1, Írni-olvasni tudók aránya – (1)
- 2, Nyershalálozási arányszám – (4)
- 3, FHTT mint pénzügyi mutató – (5)

Elemzéshez felhasznált másodlagos változók:

- 1, Középfokú és felsőfokú iskolai végzettséggel rendelkező lakosok aránya 1941 – (1)
- 2, Épületek falazatának minőség szerinti száma 1941 – (3)
- 3, A lakosság korcsoportokra való számszerűsített bontása nemenként 1941 – (2)
- 4, Települések lakosság száma 1941 – (2)

A főváltozókhoz jelentősebb magyarázatot nem fűznék, mivel ezt megtettem korábban. Viszont a másodlagos változókról még nem ejtettem szót. A másodlagos változók kiválasztása során az egyik tényező az adatok összefűzhetősége és elérhetősége volt, továbbá annak célja, hogy a HDI-változókon túl olyan fejlettségi, demográfiai változókat alakítsak ki, amelyek felhasználásával további összefüggésekre világíthatok rá, ezzel még árnyaltabb képet kaphatunk a 20. század első felére vonatkozó életminőségről, fejlettségről.

A fejlettségi rangsort és egyben a komplex mutatót adó változókból tisztán körvonalazódik, hogy különböző típusú adatokról van szó. Értelemszerűen a lakosság iskolázottságára vonatkozó adatok százalékos arányban vannak megadva, a nyershalálzási arányszám az 1000 főre jutó halottak számát jelöli, és a pénzügyi mutató pedig fő/Pengőben értendő. Annak érdekében, hogy ezen változók összhangba hozhatók legyenek – továbbá ne torzítsanak jelentős mértékben egyik irányba sem – a normalizálás műveletét³² kellett végrehajtanom a különböző értékek esetében, amely által már összeegyeztethetőek lettek a változók a rangsor kialakításához.

Az adatbázis szerkezetének és forrásainak ismertetése után szólni kell még az adatrögzítési eljárásról is. Az adatrögzítés alapját egyértelműen a települések nevei tették ki. Ez által beazonosíthatóvá és egyben összefűzhetővé váltak a különböző forrásokból kinyert rekordok.

Végül minden igyekezetem és a többszöri ellenőrzés ellenére is bizonyára találhatók olyan elütések, amelyek az adatrögzítés során keletkeztek, mint ahogy olyanok is előfordulhatnak, amelyek már az eredeti forrásban is hibásan kerültek feljegyzésre. Kijelenthető, hogy nincs adatbázis hiba nélkül, azonban ezen hibaérték mennyisége egészen bizonyosan csekély, s az egészet tekintve aligha módosíthatják e hibák a végső rangsort. Ezzel kapcsolatban idézem Ormos Mária más kontextusban elhangzott szavait: „*a múlt az idők mélyén valahogy úgy helyezkedik el, mint egy lezuhant és szilánkokra szakadt repülőgép roncsai [...]. Ezért a vizsgálódó szem eleve képtelen az egykori – feltételezett – egységet rekonstruálni. A történész valamit összeilleszt, valamit nem, és semmi garancia rá, hogy akár azt is jól állította volna össze, amit egyáltalán összeállított.*”³³ Noha ekkora bizalmatlanság nem fogalmazódott meg bennem az adatbázissal szemben, mégis úgy hiszem, érdemes fenntartani az előbbi nézőpontot. Tehát a rögzített adatok az eredeti adatoktól eltérhetnek, ennek két oka van: (1) az adatrögzítés során keletkezett hiba, (2) szándékos adatkorrekció. Ezért minimális hibaszázalék lehetőségét fenntartom, továbbá jelen munka csupán egy lehetséges módszertani megközelítés a fejlettségi vizsgálatok tekintetében.

Kitekintés

Úgy vélem, a vizsgálatom során megállapítható, hogy van relevanciája a további településfejlettségi kutatások történeti korokra való áthelyezésének. Gondolok itt elsősorban a 20. század gazdasági-politikai eseményeinek új szemszögből való megközelítésére. Továbbá úgy vélem, hogy indokolt lenne a határon túlra került területek fejlettségi vizsgálata is, amely által közelebb kerülhetünk az elcsatolt területek gazdasági folyamatainak az alakulásához. Mindezek tükrében egy egységes, 20. századra jól alkalmazható történeti fejlettségi módszertan kialakítását is fontosnak tartanám annak érdekében, hogy ezen vizsgálatok összevethetősége megoldott legyen. Végezetül pedig véleményem szerint elengedhetetlen (legalább hazai téren) egy konszenzus kialakítása a fejlettség, modernizáció, fejlődés történeti kontextusában.

---

³² Nemes Nagy 2009. 301–302.

³³ Ormos Mária 2003.

Az elkészült adatbázis alapján úgy vélem az adatvizualizáció és a statisztikai elemzési módszerek segítségével – gondolok itt többek között a regionális tudományok által kedvelt területi autokorrelációra és a térszerkezeti irányfüggésre – új megközelítésbe helyezhető Trianon középtávú hatása fejlettség vonatkozásában.

Tanulmányom zárásaként úgy vélem, a további vizsgálatok újabb és újabb gondolatokat, irányvonalakat szülve fognak továbbhaladni, és a hazai településállomány, illetve történeti fejlettségi vizsgálatok tekintetében újszerű eredményekkel fognak szolgálni, mely által újra előtérbe kerülhet ezen interdiszciplináris irányvonal.

Gergely Károly Bán

Territorial Differences in Hungary in the First Half of the 20th Century. A Methodological Model

The topic of the present methodological dissertation is the examination of Hungarian territorial differences in the context of modernization and development. In the background of my choice of topic lies the scientific importance of the issue, the growing domestic quantitative research and the illumination of the Trianon trauma from a new perspective (Demeter 2018, Szilágyi 2018).

I also consider this to be a novel approach, because it is a fact that June 4, 1920 significantly affected our country in all areas, but approaches have come to light (Tomka 2018) that already paint a more nuanced picture of Trianon and the subsequent economic downturn.

So I consider it justified to carry out an empirical research on a quantitative basis with the involvement of the settlement network. Thus, we can approach the relationship between development and Trianon from new perspectives. Writing of which, the 100th anniversary itself is another motivation.

Források

1920. évi népszámlálás 1. A népesség főbb demográfiai adatai. Községek és népesebb puszták, telepek szerint. Előszó.
1941. évi népszámlálás 2. demográfiai adatok községek szerint. III. községi adatok 3. a 6 éves és idősebb népesség megoszlása iskolai végzettség szerint. Bp., 1976.
1941. évi népszámlálás 2. demográfiai adatok községek szerint. III. községi adatok 1. a népesség megoszlása korcsoportok szerint, nemenként. Bp., 1976.
1941. évi népszámlálás 5. lakóház- és lakásadatok községek szerint. III. táblázatok 1. a lakóházak főbb adatai. Bp., 1982.
- Klinger András: A népmozgalom főbb adatai községenként 1901–1968. Bp., 1969.
- Magyarország községeinek háztartási viszonyai az 1940. évi községi költségelőirányzatok szerint. Bp., 1943.
- Szőnyi Gyula: Magyar városok statisztikai évkönyve. 5. kötet. A magyar városok háztartási viszonyai 1939-ben. Bp., 1941.

Szakirodalom

- Andorka–Kulcsár 1975. Andorka Rudolf, Kulcsár Rózsa: Egy társadalmi jelzőszám-rendszer körvonalai (I.). In: Statisztikai Szemle, 53. (1975) 5. sz. 459–478.
- Crafts 1996. Nicholas F. R. Crafts: The Human Development Index: some Historical Comparisons. In: London School of Economics and Political Science (LSE) Working Papers in Economic History (1996) No. 33/96. 1–20.
- Crafts 2002. Nicholas F. R. Crafts: The Human Development Index, 1870–1999: Some Revised Estimates. In: European Review of Economic History, 6. (2002) No. 3. 395–405.
- Csité–Németh 2007. Csité András, Németh Nándor: Az életminőség területi differenciái Magyarországon: a kistérségi szintű HDI becslési lehetőségei. Bp., 2007. (Budapesti Munkagazdaságtani Füzetek 3.)
- Demeter–Szulovszky 2018. Területi egyenlőtlenségek nyomában a történeti Magyarországon. Módszerek és megközelítések. Szerk.: Demeter Gábor, Szulovszky János. Bp.–Debrecen, 2018.

- Demeter 2019. Demeter Gábor: Az 1938–1941 között visszatért területek fejlettsége és szerepe az anyaország és az utódállamok gazdaságában a különféle történeti narratívák tükrében. In: *Pro Minoritate*, 2019. ősz. 35–68.
- Demeter–Bottlik–Karácsonyi 2019. Demeter Gábor, Bottlik Zsolt, Karácsonyi Dávid: Fantomhatárok nyomában a posztszovjet térségben. A regionális egyenlőtlenségek történeti gyökerei és kapcsolata a mai konfliktuszónákkal (1897–2010). Bp., 2019. (Történeti Térinformatikai Tanulmányok 10.)
- Faragó 2007. Faragó Tamás: Történeti mutatószám az „emberi fejlődés” ábrázolására Magyarországon (1910–2001). Elemzési kísérlet. In: *Demográfia*, 50. (2007) 2–3. sz. 173–196.
- Farkas 2012. Farkas Máté Bence: A korrigált humán fejlettségi mutató kistérségek közötti differenciáltsága Magyarországon. In: *Területi Statisztika*, 52. (2012) 3. sz. 230–249.
- Gál 1997. Gál Zoltán: A magyarországi városhálózat vizsgálata a bankbetétforgalom alapján 1910-ben. In: *Kőfallal, sárpalánkkal... Várostitörténeti tanulmányok*. Szerk.: Németh Zsófia, Sasfi Csaba. Debrecen, 1997. 50–65. (Rendi társadalom – polgári társadalom 7.)
- Gál 2006. Gál Zoltán: „Aranykor után?” A pécsi bankrendszer története a két világháború közötti korszakban. In: *A 2001–2004 között megrendezett Előadások Pécs történetéből című konferenciák válogatott előadásai*. Szerk.: Pilkhoffer Mónika, Vonyó József. Pécs, 2006. 235–280. (Tanulmányok Pécs történetéből 18.)
- Garami 2009. Garami Erika: A humán erőforrás területi különbségei. Az emberi fejlődés indexének hazai alkalmazhatósága. In: *Területi Statisztika*, 49. (2009) 3. sz. 280–298.
- Harcza 2015. Harcza István: A területi fejlettség és egyenlőtlenségek lehetséges értelmezései – kritikai értékelés és kutatási eredmények. In: *Statisztikai Szemle*, 93. (2015) 5. sz. 461–486.
- HDR 1990. United Nations Development Programme: *Human Development Report 1990*. New York–Oxford, 1990.
- Husz 2001. Husz Ildikó: Az emberi fejlődés indexe. In: *Szociológiai Szemle*, 11. (2001) 2. sz. 72–83.
- Husz 2002. Husz Ildikó: Regionális különbségek Magyarországon, kísérlet a területi különbségek bemutatására az emberi fejlődés indexe alapján. In: *Indikátorok és elemzések. Műhelytanulmányok a társadalmi jelzőszámok témaköréből*. Szerk.: Lengyel György. Bp., 2002. 23–34.

- Józan 2008. Józan Péter: A módosított humán fejlettségi mutató (MHFM) és alkalmazhatósága az életminőség mérésében. In: Statisztikai Szemle, 86. (2008) 10–11. sz. 949–969.
- Kulcsár 2009. Kulcsár Kálmán: A modernizáció, a rendszerváltozás és a magyar valóság. In: Társadalomkutatás, 27. (2009) 4. sz. 375–400.
- Malatyinszki 2010. Malatyinszki Szilárd: A települések emberi erőforrásának mérése. In: Földrajzi Közlemények, 134. (2010) 1. sz. 45–58.
- Nemes Nagy–Jakobi 2003. Nemes Nagy József, Jakobi Ákos: A humán fejlettségi mutató (index) megyék közötti differenciáltsága 1999-ben. In: A szegénység enyhítéséért – helyzetkép és javaslatok. Szerk.: Fóti Klára. Bp., 2003. 24–28.
- Nemes Nagy 2009. Nemes Nagy József: Terek, helyek régiók. A regionális tudomány alapjai. Bp., 2009. (Modern Regionális Tudomány Szakkönyvtár)
- Noorbakhsh 1998. Farhad Noorbakhsh: A Modified Human Development Index. In: World Development, 26. (1998) No. 3. 517–528.
- Obádovics–Mokos–Kulcsár 2001. Obádovics Csilla, Mokos Béla, Kulcsár László: Vidéki térségek emberi erőforrás fejlettségének alakulása Magyarországon. In: A Falu, 16. (2001) 4. sz. 71–79.
- Ormos 2003. Ormos Mária: Van-e történelem? (Előadás, Mindentudás Egyeteme, 2003. 03. 10. <https://mindentudas.hu/el%C5%91ad%C3%A1sok/tudom%C3%A1nyter%C3%BCletek/b%C3%B6lc%C3%A9szettudom%C3%A1ny/138-el%C3%B6r%C3%A9nelemtudom%C3%A1nyok/6049-van-e-toertenelem.html>)
- Pénzes 2018. Pénzes János: Fejlettségi különbségek és centrumperiféria viszonyok a történelmi Magyarországon. Összehasonlító módszertani vizsgálat. In: Területi egyenlőtlenségek nyomában a történeti Magyarországon. Módszerek és megközelítések. Szerk.: Demeter Gábor, Szulovszky János. Bp.–Debrecen, 2018. 85–116.
- Rechnitzer–Smahó 2005. Rechnitzer János, Smahó Melinda: A humán erőforrások regionális sajátosságai az átmenetben. Bp., 2005. (KTI Könyvek 5.)
- Szilágyi 2016. Szilágyi Zsolt: Isten veled fejlődésmodell! Kecskemét alkalmazkodásának történeti sajátosságai. In: Forrás, 48. (2016) 7–8. sz. 36–59.
- Szilágyi 2018. Szilágyi Zsolt: Az életminőség területi különbségeinek változása Magyarországon a 20. század első harmadában. In: Területi egyenlőtlenségek nyomában a történeti Magyarországon. Módszerek és megközelítések. Szerk.: Demeter Gábor, Szulovszky János. Bp.–Debrecen, 2018. 255–334.

- Tomka 2011. Tomka Béla: Gazdasági növekedés, fogyasztás és életminőség. Magyarország nemzetközi összehasonlításban az első világháborútól napjainkig. Bp., 2011.
- Wallerstein 1983. Immanuel Wallerstein: A modern világgazdasági rendszer kialakulása. Bp., 1983.

Földvári Katalin

Források a magyar görögkatolikusok történetéhez. 4. kötet: 1917–1925.
Szerk.: Véghseő Tamás. (Collectanea Athanasiana II. Textus/Fontesvol. 4/4.)
Szent Atanáz Görögkatolikus Hittudományi Főiskola, Nyíregyháza, 2020. 810 p.

A nyíregyházi Szent Atanáz Görögkatolikus Hittudományi Főiskolán 2009-ben megalakult Görögkatolikus Örökség Kutatócsoport, amely 2018. július 1. óta a Magyar Tudományos Akadémia (2019-től Eötvös Loránd Kutatóhálózat) Lendület-kutatócsoportjaként működik, 2020 júliusában újabb forráskiadással jelentkezett. Míg a korábbi évek OTKA-projektjei a történelmi Magyarország minden görögkatolikus közösségét vizsgálat alá vonták, a Lendület-pályázatban a kutatócsoport kifejezetten a magyar anyanyelvű és identitású görögkatolikusok történetére fókuszál.

A jelenlegi kötet a 2014-ben megjelent *Források a magyar görögkatolikusok történetéhez 1778–1905*¹ című kiadvánnyal megkezdett forráskiadói munkát folytatja. A kutatócsoport első kutatási évének eredményeként megjelenő két forráskiadvány² az 1906–1916 közötti időszak történetét mutatja be összesen 928 dokumentum közreadásával. A második kutatási év az 1917–1937 (Miklósy István első hajdúdorogi püspök halálának éve) közötti két évtized vizsgálatát helyezte a középpontba.

Jelen kiadvány az 1917–1925 közötti évekből tartalmaz levéltári forrásokat, amelyek mellé beillesztésre került néhány rövidebb publicisztika és újságcikk is, amelyek kiegészítik a levéltári anyagot, egyes esetekben pedig pótolják azt. A kötetben szereplő levéltári dokumentumok a Vatikáni Apostoli Levéltár (Vatikánváros Állam), a Rendkívüli Egyházi Ügyek Kongregációjának Történelmi Levéltára (Vatikánváros Állam), a Román Külügyminisztérium Levéltára (Bukarest), a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (Budapest), az Esztergomi Prímási Levéltár és a Görögkatolikus Püspöki Levéltár (Nyíregyháza, Debrecen) anyagaiból kerültek kiválasztásra. „A szentszéki levéltárakból származó dokumentumokat az *Allamtitkárság (Segreteria di Stato)*, illetve a bécsi, a prágai és a budapesti Apostoli Nunciatúra iratanyagából válogattuk. A közreadott források másik nagy csoportja a magyar kormányzati szervek iratanyagából származik. A Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltárában a miniszterelnökség, valamint a külügyminisztérium levéltárának vonatkozó iratait gyűjtöttük össze. A hazai egyházi levéltárak közül a legtöbb iratot a Görögkatolikus Püspöki Levéltár fondjaiból válogattuk. [...] Mivel a magyarországi görögkatolikusok az unió korától kezdve mindig az esztergomi érsek joghatósága alatt éltek, a magyar görögkatolikusok történetének megismeréséhez nélkülözhetetlen az Esztergomi Prímási Levéltár iratanyaga. Korszakunk hercegprímása, Csernoch János az események alakításában kulcsszerepet játszott. Az iratokból világosan kitűnik, hogy nélküle sem a miniszterelnökségen, sem pedig a szentszéki államtitkárságon nem született döntés.”³ – összegez a kötet előszavában dr. Véghseő Tamás, az MTA-SZAGKHF Lendület Görögkatolikus Örökség Kutatócsoport vezetője és a Szent Atanáz Görögkatolikus Hittudományi Főiskola rektora.

A levéltári források mellett szereplő újságcikkek publikálását az indokolta, hogy a korabeli egyházi és állami döntéshozók nagy figyelmet szenteltek a sajtóban megjelenő híreknek és véleményeknek. Több jelentés vagy átirat mellett volt megtalálható újságból

¹ Véghseő–Katkó (szerk.) 2014.

² Véghseő–Katkó (szerk.) 2019a., Véghseő–Katkó (szerk.) 2019b.

³ Véghseő (szerk.) 2020. 8–9.

kivágott cikk vagy annak összefoglalása, fordítása, amelyek a forráskiadványban közvetlenül az adott irat mellett kerültek közlésre. Ezeken kívül a kötetben a napi politikai sajtóból és egyházi sajtótermékekből átvett cikkek is olvashatók, valamint tudósításokat, rövid tárcákat, olvasói leveleket is közöl.

A források a kronológiai sorrendet követik, felépítésük azonos: a sorszámmal ellátott címben található a szerző és a címzett neve, illetve tisztsége, valamint a dokumentum jellege és tárgya. A következő adatsor az irat keletkezési helyét és dátumát jelöli, majd ezt követi a levéltári jelzet és/vagy lelőhely. A szövegek betűhív átirással szerepelnek a kötetben.

Az 1917–1925 közötti évekből származó dokumentumok szövegei kilenc témakört ölelnek fel:

1. A magyar liturgikus nyelv használatának kérdése nagy nyilvánosságot kapó problémaként kísérte végig a magyar görögkatolikusok történetét. A magyar nyelv liturgikus használatának tiltása bekerült a Hajdúdorogi Egyházmegyealapító bullába (Christifideles Graeci, 1912) és az új egyházmegye hivatalos liturgikus nyelve az ógörög, rítusa a „tisza görög” lett. Egyedül talán a római kúria egyes tisztviselői hittek abban, hogy a Hajdúdorogi Egyházmegyében idővel bevezethető lesz az ógörög, mint liturgikus nyelv, azonban még itt sem volt szándék a bulla rendelkezéseinek maradéktalan kivitelezésére. A kortársak minden, az ógörög nyelv bevezetésére irányuló lépést inkább a Szentszék tekintélyét megvédeni akaró látszattevékenységnek tartottak. A liturgikus nyelv problémája ugyanakkor mindvégig a Hajdúdorogi Egyházmegye sebezhető pontja maradt, amit az egyházmegye felállításának ellenzői igyekeztek kihasználni.

2. Bár az egyházmegye felszámolása nem jöhetett szóba, a liturgikus nyelv kérdéséből kiindulva 1922-ben kísérlet történt az egyházmegye rítusának megváltoztatására. Az indokot a Keleti Kongregáció azon téves feltevése adta, mely szerint a trianoni békediktátum következtében a Hajdúdorogi Egyházmegye területén már csak olyan parókiák maradtak, amelyek korábban a munkácsi és eperjesi egyházmegyékhez tartoztak, tehát rutén rítusúak voltak. Így merült fel annak a lehetősége, hogy az egyházmegyét a „tisza görög” rítusból a rutén rítusba sorolják át. Ugyan a kísérlet meghiúsult, de jól példázza azt a nehezen magyarázható ellenszenvet, amelyet egyes szentszéki tisztviselők éreztek a magyar görögkatolikusok iránt.

3. A Hajdúdorogi Egyházmegye másik gyenge pontját azon parókiák (különösen a Szatmár vármegyei és a székelyföldi egyházközségek) ellenkezése jelentette, amiket az alapításkor a Nagyvárad, a Gyulafehérvár-Fogarasi és a Szamosújvári Egyházmegyékből soroltak át ide. A magyar kormány intézkedése mögött egy fontos politikai cél volt: a magyar görögkatolikus egyházmegye létrehozása nem eredményezhette az anyaegyházmegek homogén nemzetiségi egyházmegyékké válását. Ezért a magyar görögkatolikusok egyharmada nem került átsorolásra a Hajdúdorogi Egyházmegyébe, viszont átvettek 25 ezer román identitású görögkatolikust annak érdekében, hogy a román püspökök „jól bánjanak” a magyar hívekkel. A valóságban ez katasztrofális következményekkel járt, és a trianoni határok kijelölését követően a Romániához került magyar görögkatolikusok sorsa, illetve a Magyarországon maradt nagyvárad, egyházmegyes parókiák kormányzata jelentette a legnagyobb problémát.

4. A Hajdúdorogi Egyházmegye felállítását előkészítő tárgyalások alkalmával a magyar kormány írásos vállalásokat tett az új egyházmegye finanszírozásával és intézményrendszerének kiépítésével kapcsolatban, melynek következtében a Hajdúdorogi Egyházmegye az állami költségvetés alá került. Mindez békeidőben kivitelezhető lett volna, de a háború, majd az azt követő gazdasági válság rendkívüli nehézségeket okozott.

5. A magyar kormány emellett kötelezettséget vállalt egy görögkatolikus papnevelő intézet felállítására, ami az új egyházmegye legfontosabb intézménye lehetett volna. Bár Miklós István püspök folyamatosan sürgette a megvalósítást, az mindig háttérbe szorult az éppen aktuális római katolikus érdekekkel szemben. Míg Csernoch hercegrímás azzal indokolta az ügy halasztását, hogy a görögkatolikusok elférnek a hatalmas esztergomi szemináriumban is, utóda, Serédi Jusztinián már ezzel sem törődve küldte el a növendékeket Esztergomból. Ez a döntés komoly válságot okozott a görögkatolikus papi utánpótlásra nézve: annak ellenére, hogy a Központi Papnevelő Intézet befogadta a görögkatolikus növendékeket, a képzés magas költségei miatt a Hajdúdorogi Egyházmegye nem tudott a szükségleteknek megfelelő számú papot képezni.

6. Miklós püspök kormányzása idején a görögkatolikusok érdekeit képviselve folyamatosan összeütközésbe került a latin szertartású felsőklérussal. Az 1917–1925 közötti időszak egyik jellemző konfliktusát Hanauer váci püspökkel vívta a hódmezővásárhelyi görögkatolikusok lelkipásztori ellátása kapcsán. Az új egyházmegye felállítása során a hajdúdorogi püspök joghatóságát ugyanis nem terjesztették ki az ország teljes területére, így az alapító bullában nem szereplő településeken a görögkatolikusok főpásztora a területileg illetékes római katolikus megyéspüspök volt. Ezt a helyzetet szemlélteti Hódmezővásárhely példája.

7. Újabb problémára világít rá az a forráscsoport, amely megmutatja, hogy a trianoni békediktátummal átrajzolt új határok miatt hogyan értékelődött át a görögkatolikusok társadalmi súlya és megítélése. A korábban milliós nagyságrendű hívővel rendelkező egyház kétszázézesres közösséggé csökkent, a két világháború közti időszakban pedig rohamosan terjedtek a közgondolkodásban a görögkatolikusok megbízhatatlanságáról szóló nézetek, amelyek időnként provokációhoz vezettek.

8. A trianoni Magyarország területén maradt eperjesi és munkácsi egyházmegyes görögkatolikus parókiák sorsáról az Apostoli Szentszék 1924-ben döntött. Az erősen katolikusellenes csehszlovák kormány nemcsak a latin és görög szertartású püspökök eltávolítására törekedett, de a görögkatolikus egyház gyengítése céljából a skizmatikus mozgalmat is támogatta. Miután az Apostoli Szentszék úgy ítélte meg, hogy Papp Antal munkácsi püspök nem képes úrrá lenni a kialakult helyzeten, XI. Pius pápa küzikei címzetes érsekké nevezte ki őt, a Magyarországon maradt eperjesi és munkácsi egyházmegyes parókiák számára pedig Apostoli Kormányzóságot létesített, melynek élére Papp Antalt állította. A dekrétum döbbenetet váltott ki mind a budapesti kormánykörökben, mind az érintett parókiák papságának körében. A forráskiadványban számos irat világítja meg ezt a problémát is.

9. Jól jellemzik a korszak görögkatolikus papságának helyzetét azok a dokumentumok, melyekből Komán Simon történetét ismerheti meg az olvasó. A fiatal demeterpataki lelkész két okból kért püspökétől engedélyt arra, hogy bevonulhasson: egyrészt azért, mert annyira szegény volt, hogy nem tudta eltartani a családját, másrészt pedig elviselhetetlen teherré vált számára az a gyanakvás, mellyel környezete tekintett rá görögkatolikus vallása miatt. Komán Simon a frontszolgálattal akarta bizonyítani hazafiságát, s talán győztes

visszatérést is remélt. Tervei azonban felemásan valósultak meg: bizonyított, ám a vállalt küzdelemből nem tért haza, 1917 januárjában érkezett a levél, mely szerint a fiatal tábori lelkész hősi halált halt az olasz fronton.

Ahogy a témakörök áttekintése mutatja, a *Források a magyar görögkatolikusok történetéhez* című sorozat negyedik kötete az előzőekhez hasonlóan pótolhatatlan forrásokkal járul hozzá a hazai és nemzetközi egyháztörténeti kutatásokhoz.

Szakirodalom

- Véghseő–Katkó (szerk.) 2014. Források a magyar görögkatolikusok történetéhez. 1. kötet: 1778–1905. Szerk.: Véghseő Tamás – Katkó Márton Áron. (Collectanea Athanasiana II. Textus/Fontesvol. 4/1.) Nyíregyháza, 2014.
- Véghseő–Katkó (szerk.) 2019a. Források a magyar görögkatolikusok történetéhez. 2. kötet: 1906–1912. Szerk.: Véghseő Tamás – Katkó Márton Áron. (Collectanea Athanasiana II. Textus/Fontesvol. 4/2.) Nyíregyháza, 2019.
- Véghseő–Katkó (szerk.) 2019b. Források a magyar görögkatolikusok történetéhez. 3. kötet: 1912–1916. Szerk.: Véghseő Tamás – Katkó Márton Áron. (Collectanea Athanasiana II. Textus/Fontesvol. 4/3.) Nyíregyháza, 2019.
- Véghseő (szerk.) 2020. Források a magyar görögkatolikusok történetéhez. 4. kötet: 1917–1925. Szerk.: Véghseő Tamás. (Collectanea Athanasiana II. Textus/Fontesvol. 4/4.) Nyíregyháza, 2020.

SZERZŐINK FIGYELMÉBE

**A TANULMÁNYOK MAXIMUM 40000 KARAKTER,
A MŰHELYMUNKÁK MAXIMUM 20000 KARAKTER,
A FORRÁSKÖZLÉSEK, ADATTÁRAK ÉS HONISMERETI ÍRÁSOK MAXIMUM 40000 KARAKTER,
A RECENZIÓK MAXIMUM 5000 KARAKTER TERJEDELEMBEN KERÜLNEK KÖZLÉSRE.**

**A KÉZIRATOKAT DOC FORMÁTUMBAN, AZ ILLUSZTRÁCIÓKAT MELLÉKELVE, PDF,
ILLETVE JPG FORMÁTUMBAN KÉRJÜK ELJUTTATNI AZ IMPRESSZUMBAN MEGADOTT
E-MAIL CÍMRE. AMENNYIBEN EZT A TERJEDELEM NEM TESZI LEHETŐVÉ, ELŐZETES
EGYEZTETÉST KÖVETŐEN VESSZÜK ÁT A SZERZŐTŐL.**

**KÉRJÜK, HOGY A KÖZÖLNI KÍVÁNT ILLUSZTRÁCIÓK KÖZLÉSI ENGEDÉLYÉT IS CSATOL-
JÁK A MEGKÜLDÉSRE KERÜLŐ KÉZIRATHOZ!**

**A FOLYÓIRAT KIADVÁNYKÉSZÍTÉSI GYAKORLATÁT ELFOGADOTT SZERKESZTŐI ÉS KIADÓI
NORMAKÖNYVEK ELŐÍRÁSAIVAL ÖSSZHANGBAN ALAKÍTOTTA KI, EZÉRT CSAK A
KÖVETELMÉNYEKNEK MEGFELELŐ APPARÁTUSSAL ELLÁTOTT DOLGOZATOKAT FOGAD BE
ÉS JELENTET MEG.**

**FELHÍVJUK TISZTELT SZERZŐINK FIGYELMÉT, HOGY A LEADOTT KÉZIRATOK KAPCSÁN
FELMERÜLŐ VALAMENNYI SZERZŐI ÉS TULAJDONJOGI KÉRDÉSBEN (PÉLDÁUL ILLUSZ-
TRÁCIÓK TULAJDONJOGA) A FELELŐSSÉG A KÉZIRAT KÉSZÍTŐJÉT TERHELI!**

[HTTP://UJNEZOPONT.COM](http://ujnezopont.com)